

Васіль Быкаў

Ваўчыная яма

Мінск
Бел. Тав-ва “Кніга”
2001

Адзінокая постаць чалавека то зьяўлялася, то зынікала ў негустым бярозавым падлеску, сярод высока памкнутых да неба хвояў. Гэта быў малады хлапец у зашмальцаваным салдацкім бушлаце, зь зімовай шапкай на галаве. З-пад расхрыстаных каўняроў ягоных апратак на грудзях выглядалі сінія палоскі заношанай цяльняшкі. Схуднелы хлапечы твар нёс выраз немалога клопату, амаль спалоху. Салдат ішоў нетаропка, часта спыняючыся, часам мяняючы напрамак хады, што раз азіраючыся - назад і ўбакі.

Хваёвы бор між tym поўніўся ветраным шумам, які несьціхана мкнуў з вышыні і глушыў усе іншыя лесавыя гукі. Зрэшты, салдат ужо навучыўся ў звыклым пошуме лесу лавіць які іншы гук, ягоны слых зыўжды быў насыцярожаны. Але ўнізе пад хвоямі, сярод маладога падлеску было амаль ціха, адно далікатна трапяцала съвежая лістота бярозак. Дол быў яшчэ павеснавому голы й шэры, хіба там-сям зелянеў чарнічнік ды, як заўжды на грудках, шарэлі лапіклы беламошніку, ступаць па якім было мякка, бы па дыване ў пакоі. Зрэшты, па дыване салдат не хадзіў, - адзіны дыван у іхнай кватэры чамусыці вісеў на сыцяне. Ды й ботаў ён не насіў да войска, а гэтая, як надзеў - цяжкія кірзачы зь нягнуткім халявамі, - дык і не зынімаў другі год. І ў сухмень, і ў слату яны былі на нагах - ня дзіва, што левы пачаў ужо «прасіць кашы». Хаця што боты - прахудзлісія, пачалі ірвацца ягоныя штаны, вайсковыя «хабэ», залапленыя на каленях, на адным ужо паявілася дзірка. Вядома ж, усё тое было кепска і, мабыць, іншы раз прычыніла б салдату клопату. Але не цяпер. Цяпер яму дапякаў клопат іншага кшталту - салдат хацеў есьці.

Гэты клопат і вёў яго па хвойным грудку, прымушаў узірацца долу і ўгару, у вецыце дрэваў. То быў ягоны канкрэтны інтарэс: у доле маглі зьявіцца грузды, учора ён іх знайшоў ажно трыв і зьеў. А тады спалохаўся ад думкі, што можа атруціцца ў сканаць тут, у гэтай лесавой глушчэчы. Аднак учора абышлося - трохі пакруціла ў жываце й ацікла. Значыць, можна харчавацца грыбамі, падумаў ён, абы шэнціла іх знаходзіць. Яшчэ ён імкнуўся згледзець у голылі птушынае гнязьдзечка - дробныя лесавыя птушкі павінны ўжо пачаць несьціся. Калісці

малыя падчас канікулаў у бабулі на вёсцы апаролі на ўзълеску малое гняздзечка, зь якога выкаціліся чатыры шэранькія яечкі. Два зь іх разьбліліся, а два ён асьцярожна прынес у хату. Бабуля насварылася: нашто пабурылі птушынае жыгла, Бог пакарае. Тады ён сапраўды пашкадаваў: нашто было бурышь? Іншая справа цяпер, калі даўно ўжо няма бабулі, а Бог, падобна, зусім адвярнуўся ад яго. А галоўнае - ён добра спазнаў, што голад - сапраўды ня цётка.

Ні груздоў, ні гнёздаў у гольлі, аднак, не трапляла. Не было бачна і птушак, ня чулася іхнага сьпеву, і салдат падумаў, што, можа, гэтак толькі ў бары. Мабыць, варты было павярнуць з грудка ўніз, у сыраваты алешнік на беразе рэчкі. Учора ён хадзіў там, праўда, таксама з нулявым вынікам. Але ўчора яго рана выгнаў адтуль веснавы дожджык, ад якога хлопец скаваўся пад баравымі шатамі. У категоры раз за вясну хвоі ратавалі яго ад дажджу й давалі прыгулак ноччу, але харчу тут не было. Пад хвоямі не расло нічога, дол быў густа ўсыпаны сухой імліцай, па якой поўзалі веснавыя кузуркі. Уначы, як ён спаў на грудку, пад ягоныя апраткі налезла мурашоў, і хлопец усё раныне цёр лыткі, каб ад іх пазбавіцца.

Сыраватыя алешнікавыя мясьціны ўвогуле ён не любіў, і за час свайго лесавога блукаনня звычайна абмінаў іх. Нашмат весялей было брысыці борам, дзе стромкія хвоі зачароўвалі сваім выгоністым харастром, асабліва ў ціхманы сонечны надвячорак, калі іхныя вершаліны ўрачыста звязалі ў золаце нізкіх промняў. А на ўзълеску ці дзе на прагаліне часам трапляла якая старая сукаватая хваіна з такім крывулякам-суччом, што па-хлапечы карцела ўзлезыці на яе і не зъязаць да ночы. Першы раз салдат трапіў у вялікі хваёвы лес на выезьдзе, у час манэўраў, як толькі прыехаў з «вучэбкі» ў полк. Аўтамабілі сувязі тады паставілі пад хваёвымі шатамі, не спатрэбілася й нацягваць сеткі. Салдат працаваў на радыёстанцыі і праз расчыненую дзъверы трывалі начы дыхаў смалістым водарам бору і слухаў сьпевы птушак. Шкада, вучэныні неўзабаве скончыліся, а затым усчалося такое, пра што ня хочацца і ўспамінаць. Ды й забыць немагчыма.

Алешнік над рэчкай ваўсю зелянеў сакоўнай лістотай, мусіць, вільгаці тут хапала. У доле праз ссохлы быльнёг прабіваліся галінастыя калівы крапівы, настырчыліся сухія дубцы малінъніку. У ім выразна прыкмячалася закінутая ад леташняга съежка. Ну вядома, съежка кіравала па беразе, уздоўж рэчкі, якая круцілася побач. Салдат засцярожліва пайшоў па ёй, асабліва ня дбаочы, куды, - съежкай заўсёды карцела некуды ісьці. І тады яго чуйны на пахі нюх злавіў у паветры гаркаваты пах дыму. Салдат спыніўся. Ну пэўна, то быў дым ад лесавога вогнішча - дзесять гарэй касыцярок. А можа, тое неслася з поля, на момант усумніўся салдат. Але не, поле ўсё ж было далекавата адсюль, за балотам, вёскі там ці ня ўсе ўжо папалілі-панішчылі. Гэта ж поруч з зонай. Ці, можа, таксама ў зоне - не зразумець. Казалі, на мяжы з зонай нядаўна яшчэ быў дрот на колылі, але дрот у шмат якіх месцах зьнялі, парэзалі - на продаж ці што? Міліцыя часам патыкаеца сюды на сваіх «Уазах», але ў міліцыі бракуе бэнзыну, а галоўнае - каму хочацца лішні раз лезыці ў атамнае пекла? Не хацелася лезыці й салдату, але во мусіў. Калі яго ў хлеўчуку на хутары ледзьвye не апарола міліцыя, ён болей рызыкаваць ня стаў. Ды й гаспадар, самасёл-хутаранец сказаў: трэба табе ісьці адсюль, хлопец. Што ж, ён разумеў і не хацеў ліха ні сабе, ні старому, якому падзякаваў за тое, што той прыгудліў на тыдзень у съюжу. І ён пайшоў, куды глядзелі вочы. Вочы і прывялі яго ў зону.

Праўда, магло так стацца, што ён сам пакараў сябе нават болей строга, чым гэта зрабіў бы вайсковы трывбунал. Усё ж зона - ня рай, калі адсюль усіх выселілі, калі сюды баіцца патыкацца міліцыя, калі ў газетах не перастаюць пісаць пра цэзій ды стронцый, якімі засыпана навакольле. Увесе съвет устрывожаны. Захад гоніць гуманітарную дапамогу, лякарствы, вывозіць дзяцей на аздараўленыне. Дык то з бліжніх да зоны паселішчаў і вёсак, а ён во ўлез у самае пекла. Праўда, і ён напачатку баяўся, думаў, захварэ. Але за паўтара месяцы нічога кепскага ў сабе не заўважыў, нават не прастудзіўся ні разу, пачуваўся быццам нармальна. Калі б толькі было што есьці. Ды й стары хутаранец Карп, які з хутара нікуды не патыкаўся, за ўсе гады паслья аварыі пачуваўся, казаў, можа

лепей за каго з маладых. Бо ня піў - гэта галоўнае. А гарэлка, яна горш за радыяцью для здароўя і без пары губіць мужчынаў. Харчу ж у хутаранца хапала - была карова, сывінчо, дзясятак курэй ды сабачка Кудлацік, - і ўсе жывыя, здаровыя. Карп сваім прыкладам здорава абнадзеіў салдата, асабліва як сказаў, што і па суседству, за шашой таксама нехта жыве (чутно, як брэша сабака), ды й за балотам у былой вёсцы таксама паявіліся самасёлы, - жывуць без электрычнасці, крамы і ўлады. Што без улады - дужа спадабалася салдату, як Карпу - што без калгасаў. Ніхто, мабыць, ім не дакучает - не памагае, але й не замінае, гаспадар, як хочаш. Во, дажыліся мужыкі, век пра тое ня марылі.

Так, можа, яно й добра, думаў салдат, можа, і няблага старым. Але во маладыя, сыны і ўнуکі таго ж Карпа, усе паразъехаліся, ніхто на хутары не застаўся. Значыць, чагос্বі баяцца. Значыць, ёсьць чаго апасацца..

Гэткія думкі ня першы ўжо раз лезылі ў затлумленую галаву салдата, можа, яны адтуль і не вылазілі. Ён і баяўся, і супакойваў сябе, і меркаваў і так, і гэтак. Але што ён мог зрабіць лепш, куды падацца? Без дакумэнтаў, бяз грошей. Пешшу ці далёка дойдзеш, а на першай жа аўтобуснай станцыі яго возьме міліцэйскі патруль. Дома яго ніхто не чакаў; мачаха, калі б дазволілася пра яго, адразу б пабегла ў міліцыю ці ў ваенкамат - гэтая толькі й чакала, каб яго пасадзіць. Сябры? Пасъля таго, што здарылася, якія маглі быць сябры?

Крывулякай-сыцежкай у кустоўі салдат прайшоў уздоўж рэчкі, асыцярожна выглянуў з-за куста на бераг. Усюды было пуста, ды й дымам быццам перастала патыкаць, - можа, перамяніўся вецер? Тады ён зноў павярнуў ад рэчкі да хвойі і, узлезшы на пагорак, апусціўся на падушку мяккага белага моху. Было цёпла, нават угрэўна, але свой скарэлы бушлат салдат не зьнімаў ніколі -ні ўздзень, ні ўначы. Тут яго адразу апанавалі мурашкі -забегалі, замітусіліся па абдрыпаных халявах ботаў, мабыць, дзесь блізка быў іх мурашнік. Глядзі, якія порсткія, падумаў салдат, і ніякая радыяцыя іх не бярэ, прыстасаваліся за мільёны гадоў. Во, каб так чалавек! Але чалавек, мабыць, ніколі не прыстасуецца да гэтай атамнай

пагібелі, - ня той арганізм. Добра гэта ці не, салдат ня ведаў. Можа, і добра, інакш чалавек можа ператварыцца ў мураша... А калі не ператварыцца і адкіне каптыты - хіба так лепиш? Вунь маманты не прыстасаваліся і ўсе пагінулі. Цяпер толькі косьцы выкопваюць зь вечнай мерзлаты. Можа, такі лёс напаткае і людзей...

Але маманты ня самі сябе пагубілі, а нейкія аб'ектыўныя перамены ў съвеце. А чалавек? Сам - сябе.

Во даў Бог чалавеку разум - на ўласную згубу.

Як салдат перастаў думаць пра ежу, тады яго пачынала адольваць дрымота, і ён быў гатовы заснуць. Удзень спаць, аднак, баяўся. Хоць тут, у лесе, нікога яшчэ не спаткаў, апроч хіба якой дробнай жывёліны - вожыка ці зайца. Людзей тут не было. Сыпярша тое абнадзеявало салдата, але затым пачало нават палохаць - усё ж ці не дарма ён сюды прыдыбаў? Мусіць, людзі ўсё ж адчувалі нешта нядобрае. Зноў жа адзінога пачала яго прыгнятаць, і чым далей ён тут бадзяўся, тым больш. Ды што зробіш? Розумам ён даводзіў сабе, што інакш нельга, што тут ён не па ўласной волі, што лепиш быць аднаму. Але, здаецца, і аднаму было неяк, не трывала душа. Во ў чым загвоздка.

Трохі паляжаўшы на сурэве, салдат зноў адчуў подых дыму і на гэты раз затрываўся не на жарты. Хутка падхапіўся, паўзіраўся ў бор, у алешнік унізе. Затым, памеркаваўшы, зноў паціху пайшоў да рэчкі. Здалося, дымам павеяла менавіта адгуль.

Дзе съцежкай, а дзе наўпрост праз хмызыняк салдат выйшаў на нешырокі ўзьбярэжны лужок, абышоў яго па краі алешніку. Лужок быў пусты. Блізка да рэчкі зноў падступаў абрывісты бераг з хвоямі, і ён пайшоў паблізу над ім, каб бачыць бераг. Яшчэ зводдаль на рачным павароце згледзеў нейкае жыгло ў абрыве - цёмны лаз у замлянку-нару, прыкрыты зьверху жардзём. На канцы адной жардзіны матлялася-сохла нейкая ануча, і наводдаль, на самым беражку лена дыміў касцярок, дым ад якога, мабыць, і патрываўся салдата.

І тады трошкі далей на беразе ён убачыў чалавека.

То быў невялікі мужчына ў кухвайцы, у ссунутай на патыліцу зімовай шапцы, ён махнуў у паветры белым, мабыць самаробным вудзільнам, зынеружомеў на колькі сэкундаў і дакладным рухам выкінуў на бераг бліскучую рыбіну. Рыбіна, як бачна было здаля, надарылася ладная, не якая там уклейчына, - салдат тое вызначыў пэўна. У гэты момант чалавек таксама ўбачыў салдата, які ад нечаканкі не пасьпел куды захінуцца. Мусіць, трэба было бегчы адсюль, але тая ўдалая рыбіна ў чужых руках нібы зачараўала згладнелага хлопца, і ён знарок паволі пайшоў да рыбака.

- Здрасьце...

Рыбак не адказаў і нават не памкнуўся да свае рыбіны, якая білася ў траве на беразе. Утаропіўшыся ў незнаймца, той мусіць, вывучаў яго, таксама ня ведаючы, як паставіцца да ягонага тут зъяўлення.

- Лешч? - запытаўся салдат, абы не маўчаць.

- Падлешчык, - скупа адказаў рыбак і рашуча ўскінуў да яго аброслае шчэццю падбародзьдзе. - А ты скуль тут узяўся?

- Усё адтуль, - няпэўна адказаў салдат і няўлад са сваёй асьцярогай сеў непадалёк у доле. Чалавек яшчэ паўзіраўся ў яго, штось мяркуючы.

- А ты гэта - не зь міліцыі?

- Не-а. З арміі.

- Дэмабілізаваны?

- Дэзэрцір, - раптам сказаў салдат і ўнуграна схамянуўся. Ніколі яшчэ ён не вымаўляў усlyх гэтага слова, якое цяпер неяк само зъляцела зь языка.

Рыбак, відаць было, шчыра зьдзівіўся, аж хакнуў.

- Во гэта дзела! Першы раз бачу дэзэрціра.

Ён спрытна зъдзеў з кручка трапяткога падлешчыка, кінуў у траву, дзе, як заўважыў салдат, ужо ляжала некалькі раней злоўленых рыбін. Чалавек гаварыў гучна, відаць, з намерам паставіцца да хлопца строга, можа нават суроўа, - усё ж ён быў куды старэйшы. Але салдат цяпер ня дужа на тое зважаў, ён ужо адчуваў, што рыбак не такі й суроўы, як хоча здавацца.

- А дайце я, - раптам прапанаваў хлопец, як чалавек узьдзеў на кручок новага белага чарвяка. Рыбак трохі змоўчаў, а затым рашуча сунуў у ягоныя руکі шурпатае ляшчынае вудзільна.

- На. Калі ўмееш.

- Некалі лавіў...

Чалавек адышоўся на сушэйшае і сеў на беразе.

У салдата адразу клюнула, і яшчэ празь дзьве паклёўкі ён выкінуў на бераг зноў такога ж, як ранейшы, ладнага падлешчыка. Рыбак ускочыў, зьняў рыбіну, пасунуў да яго бліжэй берасцянку з чарвякамі.

За ня дужа даўгі час салдат выкінуў у траву яшчэ трох падлешчыкаў, і рыбак аж захваляваўся.

- Ну, дэзэрцір, ну малайчына! Значыць, рыбацкае шчасльце маеш. Я тут з раніцы тры штукі, а ты за пятнаццаць хвілін чатыры. Ну-ну! Давай лаві болей...

Салдат сам дзівіўся ў душы - не такі ўжо ён і рыбак. Як і ўсе, некалі вудзіў у дзяцінстве, а тут такая ўдача! Пасъля, добра, праўда, скакаўшы, зьняў з кручка яшчэ адну ўклейчыну. Але затым у рыбы, мабыць, настай перапынак, і колькі ён ні кідаў паплавок у тое ды іншае месца - нічога не ўзялося.

- Ладна, - сказаў нарэшце рыбак. - Трэба гэтую засмажыць.

- Дзе? - салдат праглынуў сымінькі.

- На вогнішчы.

- А радыяць?

- Ну, і хрен зь ёй, радыяць. Смачней будзе, - сказаў рыбак і ўпершыню з прыязнасцю засымяяўся, паказаўшы шчарбатую сківіцу. Салдат зь цікаўнасцю ўгледзеўся ў ягоны густа аброслы твар, - мабыць, чалавек быў яшчэ не стары, але ўжо моцна пакамечаны жыщыцём, можа нават хворы. Сабраўшы ў нейкую анучу рыбін, ён панёс іх да касцярка, дымок ад якога ціха курэў над берагам. Салдат пабрыў съледам - усё ж ён адчуваў нейкае сваё права на тых падлешчыкаў.

- Запалак няма? - запытаў на хадзе рыбак.

- Няма.

- Гэта горш. У мяне таксама скончыліся. Так што дуй за сучком.

Чалавек пачаў разграбаць вугольле, а салдат узълез на невысокі абрый і пайшоў у бор. Паблізу, аднак, сучча ў доле было малавата, і ён змушаны быў адышыці далей, у хвойнік. Неяк ён быў нават рады, што натрапіў на гэтага рыбака, што злавіў паддешчыкаў і цяпера, можа, збольшага спатоліць голад.

Праз колькі часу салдат прывалок важкае бярэма сушияку, кінуў ля вогнішча. Рыбак ашчадна перагортваў прысак - пёк рыбіны. Нейкі час яны засяроджана маўчалі, напружана чакаючы самага жаданага моманту, які, аднак, трохі адкладваўся.

- Даўно тут? - запытаўся рыбак.

- Другі месяц.

- Ого! - рыбак уважліва паўзіраўся ў хлопца. - І цябе не скруціла?

- Ды быццам не...

- Тады й ня скруціць, - упэйнена аб'явіў рыбак. - Калі за месяц ня ўзяла, дык і ня возьме. Яна, ці ведаеш, ня кожнага бярэ.

- Хто ведае, - ціха мовіў хлопец.

- Я ведаю. Я тут ужо тры месяцы. І ні чартага: загартаваны арганізм!

- Як жа вы яго загартавалі?

- Гарэлку піў.

- Зразумела, - сказаў салдат.

- Столыкі выпіў, што ніякая халера не бярэ. Так што й ты ня трусь.

Салдат не пярэчыў і не пагаджаўся - трошкі падзвіўся самаўпэйненасці рыбака, але хто ведае. Можа, і праўда, што гарэлка загартоўвае - яму лепей відаць. Салдат жа гарэлкі выпіў няшмат і таму наўрад ці мог лічыць сябе загартаваным.

Яны сядзелі так - болей моўчкі ля гарачаватага цяпельца, якое то ўспыхвала невялікім полыимем, то пачынала дымна курэць, абкурваючы іхныя твары. Салдат ніякавата адварочваўся, але ня зрушваў зь месца. Рыбак жа, амаль не

рэагуючы на дым, дбайна паварочваў і агартаў прысакам рыбіны.

- Во гэтая ўжо, можа, і гатовая. Перакладзем яе сюды, а гэтага бліжэй да агню, во... Жару тут ня надта й патрэбна, каб не згарэла...

Нарэшце ён выграб адну і, абпякаючы запэцканыя пальцы, трохі абцёр зь яе попел.

- Ну во! Не падсмажылася - падгарэла. Але есьці можна.

Выграбшы яшчэ адну, не ўтрымаў і кінуў далей у траву.

- Частуйся. Лепшай ня будзе.

Рыбіна была дужа гарачая - ня ўзяць у рукі, салдат раскрышыў на траве рэшткі наліплага на ёй вугольля і пачаў аддзіраць касыцтвія кавалачкі. Увогуле было смачна, ён зжаваў усё, што можна было зжаваць, старанна абсмактаў калочкы хрыбет. Але было да роспачы мала, і тое зразумеў рыбак.

- Бяры яшчэ адну. Болей ня дам, - строга абвясціў ён.

Што ж, і за тое дзякую, падумаў салдат, маючы, аднак, надзею, што рыбу яны ўсё ж падзеляць пароўну. Але рыбак і сам зьеў толькі дзьве і раздумна памарудзіў, штось вырашаючы.

- А ладна! Яшчэ па адной. Астатніе ўраныні.

Зъелі й яшчэ па адной і зноў не наеліся. У прысаку засталіся тры апошнія, і рыбак прыняў непазъбежнае рашэныне:

- А чорт зь ёй! Што пакідаць... Яшчэ да ранку не дажывеш - радыяцыя!

Менавіта такога рашэнняня ў чакаў салдат. Хіба што недарэчны напамінак пра радыяцыю непрыемна шкрабануў ягоныя адчуваныні, але ён хутка на тое забыўся. Не ўстаючы ад цяпельца, яны зъелі ўсе рыбіны; рыбак дбайна загарнуў вугалькі, пакідаў у іх недагаркі.

- Ты паначуеш ці пойдзеш? Хаця куды табе йсыці, праўда? - папытаяўся ён проста, нібы даўні знаёмы. И салдат нечакана для сябе гэтак жа проста адказаў:

- Праўда.
- Ну і хай! Тут такая справа - трымаць агонь. Згасыне - будзем сырую рыбу жраць. Паняў?

- Ды ўжо ж, - болей бадзёра адказаў хлопец, адразу прыпамятаўшы зъмест адной кнігі, якую чытаў у школе. Кніга называлася «Барацьба за агонь». Тады яго надта ўразілі падзеі, што адбываліся ў першынственным племені, як у таго згас агонь. Цяпер ім двум пагражала нешта падобнае.

- Цябе як зваць? - крыху падабрэлым голасам запытаўся рыбак.

- Ды салдат проста, - падумаўшы, адказаў хлопец. Яму зусім не хацелася называць сябе, а хлусіць таксама ён ня меў вялікай ахвоты.

- А я бамж проста, - у тон яму адказаў рыбак і зас্তыняўся.

Што ж, хай будзе так, падумаў салдат. Адзін дэзэрцір, другі бамж, - сышлася салодкая парачка, зъедліва падумаў ён.

- Такія справы, - няпэўна закругліў кароткую гутарку бамж і выщягся на траве. З-пад расшпіленай вагоўкі зь дзіравым подкладам агаліўся ягоны запалы жывот увесь у нейкіх сіняках і большах, і салдат зважліва адвёў позірк. Падумаў, аднак, што цяпер і ў яго ня лепшы. Паляжаўшы крыху, бамж зноў падняўся, сеў на траве.

- Не паелі - толькі жывот разгнявілі. Знаеш, салдат, бяры вуду і закідвой. Можа, і яшчэ возьмецца...

Салдат паслухмяна ўзяў з долу ня надта зграбнае вудзільна з накручанай на яго жылкай і пайшоў на ранейшае месца, дзе нядайна клявалася.

- І глядзі мне кручок! - гукнуў ззаду бамж. - Адарвеш - галаву скручу!

Ды ўжо як-небудзь, адказаў яму ў думках салдат.

Увесь надвячорак ён кідаў у невялічкую затоку выразаны з хваёвай карыны паплавок і ўсё марна - клёву не было. Тады ён перайшоў у іншае месца - далей за трысцінёг, ніжэй па цячэнні. Але ў там ў яго ні разу ня клюнула. Надвор'е тым часам усё лепшала, зрабілася зусім цёпла, над водой таўкліся клубкі машкары. Вечер суняўся, круглявая рачная

затока, бы цъмянае люстэрка, адбівала нязыркае хараство лесавога берагу, за які паволі заварочвала рака. Нізка навісласе над вадой кустоўе лазьняку на тым беразе клала на ваду глыбокі люстранны прыщемак, дзе, напэўна, вадзілася рыба. Можа, нават ляшчы, калі ў яміне, падумаў салдат. Але як перабрацца туды, каб не разъдзяваючыся, разважаў ён, губляючы цікавасць да вуды. Было ціха й лагодна, і ўжо ня верылася ў туу пагрозу, якая гадамі навісала над краем, якой гэтак баяліся. Але, можа, дарма? Можа, той страх перабольшаны? Неяк жа жыве каля ракі бамж і нават фанабэрыцца - загартаваны! А можа, ён гэтак, каб ня думачь пра горшае й падбадзёрыць сябе? А заадно й яго таксама.

Як сонца схавалася за вершаліны хвояў, салдат выкінуў з вады невялічкага акунъка - і ўсё. Болей да самага зъмярканья нічога ў яго не ўзялося. На вадзе ўжо цяжка было ўгледзець нерухомы паплавок, і хлопец зматаў вуду.

- Ну-у... А я думаў! - расчараўана сустрэў яго бамж, лежачы ля цяпельца. - Значыцца, такое тваё шчасыце...

- Не клявала зусім.

- Гэта яна як калі. Неяк за раныне я вывудзіў шэсць штук. А пасля два дні ніводнай. Проста злосць бярэ. Але й жраць хочацца...

- А болей тут - нічога? - папытала салдат.

- А што ж тут яшчэ? Грыбоў, ягад няма - яшчэ рана. Зъверына ўся сышла прэч. Людзей адсялі. Што беглым бамжам застаецца?

Так, мусіць, няшмат застаецца беглым бамжам-дэзэрцірам, згодна падумаў салдат. Але што можна было зрабіць, каб здабыць харчу, ён ня ведаў, як ня ведаў таго й бамж. Зрэшты, той, мабыць, і ня надта клапаціўся пра ежу.

- Тут, знаеш, такое дзела: менш будзеш есыці - даўжэй пражывеш, - не зразумець, жартам ці насур'ёз зазначыў ён. - Менш радыяццы спажывеш. Так што нам голад карысны.

Не, з тым салдат ня мог пагадзіцца, - ён і так згладнёў дарэшты, а сілы ад таго не паболела, - паменшала, гэта пэўна. І ён усё думаў, дзе каб што зъесці. Але цяпер ля рэчкі зъявілася надзея, і ён не хацеў нікуды адсюль ісці.

Як стала цямнечъ, бамж падняў з долу вудзільна і адвязаў ад жылкі кручок, які акуратна зачапіў за падклад кухвайкі.

- Трэба берагчы, а то... Спаць хочаш?
- Ня дужа, - адказаў хлопец.
- Дык пільнуй агонь. А я кімарну пару гадзін.

Бамж на қукішках палез у цесны лаз свае зямлянкі ў абрыве, а салдат застаўся ля касьцярка.

Ён патроху падкладваў ў вагонь сухія хваёвыя палкі, санлява сачыў, як паволі, але настойліва між дрэваў тачыліся, большалі, убіраліся ў сілу, каб затым пачаць мізарнець, лянівия языкі полымя. Тады зноў трэба было падкласыці. Часам на хлопца шугала дымам - ад подыху ветру з рэчкі. Наўкола панавала цемра; чорнай рачной затокі адсюль было ўжо й ня згледзець. Адно няроўна сьвіціцца - то ярчэй, то цямнечъ - невысокі пяшччаны абрыв з народой побач. Бор унаучы амаль перастаў шумець, і навакол зрабілася аж занадта ціхмана.

На хлопца зноў абвалілася звыклае адчуваныне адзіноты, і ён пачаў думаць-меркаваць пра сваё незайдроснае становішча. Зрэшты, думаў ён пра яго заўсёды, быццам намагаўся штосьць вырашыць. Ці што зразумець. Але ні таго, ні гэтага ніколі да канца не ўдавалася, ён ня мог выкараскацца зь нейкага разумовага тупіку, куды яго загнала жыцьцё. Ці, можа, загнаў сябе сам. Шмат было незразумелага ў ягоным недаўгім жыцьці, але адно было пэўна, - яму не пашчасльвіла нарадзіцца дужым. Нельга сказаць, што слабаком, але й ня дужым, - такім, каб уласнай сілай абараніць сябе. Як гэта рабілі іншыя - у двары. Калі тае сілы бракуе, тады над тобой будуть знушчацца іншыя, а табе толькі й спадзявацца на іхнью літасць ці абстрактную справядлівасць. Сіле ж ня трэба справядлівасці, яна сама сабе гаспадыня й кіруе сабой як хоча. У дзяцінстве салдата так сталася, што хлопцы з падворка былі старэйшыя за яго і ўжо таму дужэйшыя, якія ня грэбавалі тым, каб пазъдзеквацца зь яго. Калі трэба было куды па што збегаць, пасыпалі яго, калі ў яго паяўляўся ножык, можна было яго адобраць. Ці папрасіць паглядзець і не аддаць. Ашукаць таксама можна было. Но, апроч таго, што ён слабейшы за

іншых, ён яшчэ скардзіцца не пабяжыць, бо яму не было на каго скардзіцца - ён ня меў бацькі. А пасъля ў яго ня стала й маці.

Дзяцінства для яго выдарылася мала шчасльівае, нават пакутнае; асабліва, як ён страціў бацькоў і застаўся адзін з старой, нямоглай бабуляй. Пасъля, у інстытуце, што-нішто для яго зъмянілася да лепшага, ён шчыра памкнуўся да ведаў, набыў самастойнасць і па магчымасці адасобіўся ад калектыву, які яго ніколі ня вабіў. Але пасъля прызывау ў войска ўсё горшае да яго вярнулася: і гаманкі, мітусльвы калектыву у казарме, і абсалютная залежнасць ад нахабных, самазваных салдацкіх лідэраў. Апынуўшыся пасъля «вучэбкі» ў палку, ён думаў, што тут будзе інакш, што тут яны ўсе роўныя, і афіцэрэры будуць ставіцца да іх справядліва. Афіцэрэры, можа, і ставіліся да ўсіх справядліва, але афіцэрэраў было няшмат, і тыя былі занятыя ўласнымі афіцэрскімі справамі. Салдатамі ж верхаводзілі свае, тыя, што вылучыліся з салдацкай масы й кіравалі паводле свайго крымінальнага разуменяня. Самымі аўтарытэтнымі сярод іх былі тыя, што ўжо пасядзелі ў турме, адкуль яны прынеслы ўласную мараль і турэмныя звычаі. Неяк перад вячэрнім паверкай сяржант Дробышаў упусціць пад ложак свой футарал ад зубной шчоткі і, як заўжды, па-хамску загадаў салдату: «А ну, паднімі!» Замест таго, каб зараз жа выканаць загад, салдат коратка кінуў: «Сам паднімі» і тут жа паліцею ад моцнага ўдару ў твар. Ён ня сцяміў, што сяржант з намерам кінуў пад ложак футарал, і гэта яго няўцямынасць каштавала салдату прыкметнага сіняка пад вокам. Назаўтра пры разводзе на заняткі камандзір роты пацікавіўся: «Што гэта ў цябе?» У страхе ўсе напружана чакалі ягонага адказу, і ён, трохі счакаўшы, сказаў, што ўпаў. «Трэба глядзець пад ногі», - глыбакадумна заўважыў ротны. А непадалёк зь першай шарэнпі злосна шчэрыйся на яго сяржант Дробышаў. Салдат падумаў тады, што, напэуна, адказаў правільна, але ўжо на наступны дзень яму давялося пашкадаваць аб тым. У курылцы, дзе ён толькі прысеў з хлопцамі, паявіўся сяржант Дробышаў і моўчкі з усія сілы вышчаяў яго кулаком пад дых - пачаму не ўстает, калі старэйшы заходзіць? Скорчыўшыся ад болю, салдат павалокся

ў казарму, у той час, як іншыя моўчкі і абыякава пазіралі ўсьлед. Ніхто не заступіўся, нібы так і належала ставіцца да шараговых.

Але яшчэ горшэе стала на пачатку вясны, як старшыном роты прызначылі прапаршчыка Зяленку. Гэты ўзяў за звычай таемна кучкавацца зь сябрамі паслья адбою ў капцёрцы, дзе яны выпівалі. Часам каго-небудзь будзілі ў казарме й таксама клікалі ў капцёрку. Аднойчы паслья поўначы адтуль выйшаў счырванелы з твару, мо нават заплаканы, зямляк Пецюхоў, моўчкі лёг на свой ложак і накрыўся з галавой коўдрай. «Што яны там?» - ціха папытаўся салдат, ды зямляк нават не адказаў і доўга яшчэ ўздрыгваў пад коўдрай ад плачу. Салдат здагадваўся пра тое, што там адбылося, але маўчаў, ужо адчуваючы, што прыйдзе чарга й да яго. Праўда, пакуль не прыходзіла, і хлопец з трывогай і страхам чакаў, калі тое здарыцца. Пару разоў ён прыкмячаў, як пад ранак з капцёркі выбрыдаў яўна п'янаваты Дробышаў, таропка распранаўся і клаўся ў свой рупна разасланы для яго ложак, - праз тры ложкі ад салдатавага. Аднойчы Дробышаў, ужо легшы, устаў і з кішэні штаноў дастаў фінку, якую, азірнуўшыся, сунуў пад матрац. Ужо ці не зьбіраўся ён каго зарэзаць уначы, засынаючы, падумаў салдат. У той момант ён ня ведаў яшчэ, што зарэзаць давядзенца самому, і з тae хвіліны ўсё ягонае жыццё пойдзе наперакасяк.

Яны тады стомленыя зъмяніліся з нараду, і толькі салдат заснуў паслья адбою, як адразу прачнуўся ад моцнага штуршка ў бок, - над ім у праходзе стаяў камлюкаваты радыст Падабед. «Да прапара», - прагутгнявіў ён, і салдат зразумеў, што яго клікалі ў капцёрку. Паслья другога такога ж тумаку ён мусіў устаць, пачаў надзяваць штаны, затым боты. «Босы», - прасіпеў Падабед, і ён, памарудзіўшы, босы паплёўся па праходзе ў капцёрку.

Там яшчэ соннага й стамлёнага, з замутнёнаі гідтай сувядомасцю яго нахабна згвалтаваў на падлозе ўсё той жа ненавісны яму сяржант Дробышаў; Падабед і Зяленка трымалі. Змучаны і зганьбаваны, як і нядаўна ягоны зямляк Пецюхоў, ён дабрыў да свайго ложка і лёг. Ён не палез хавацца пад коўдру,

нават не заплюшчыў вочы і ляжаў, чакаючы свайго часу. Наўкола ў начным прыщемку казармы саплі, варочаліся, мармыталаі ў съне салдаты, і нікому не было справы да таго, што рабілася за съцянай у капцёрцы. І салдат так меркаваў, што ня будзе справы й да таго, што неўзабаве мела здарыцца.

Усё ж ён дачакаўся таго, чаго хацеў. Праз гадзіну ці болей да свайго ложку ціха, нібы крадком, падышоў нарэшце і Дробышаў, распрануўся і лёг. Яшчэ праз кароткі час пачуўся ягоны нягучны храп, сяржант спаў. Тады салдат падняўся, надзеўся, акуратна навярнуў парцянкі, нацягнуў боты. Усё рабіў нетаропка і грунтоўна, бы цягнуў час. Заставалася надзець бушлат, але бушлат разам зь іншымі вісеў каля тумбачкі днявалыага, які там прымасціўся кімарнуць у глухі час начы. Салдат падышоў да соннага Дробышава, паціху засунуў руку пад ягоны матрац. Не адразу, але намацаў фінку і без размаху, зь незвычайнай для сябе сілай увагнаў яе па самы тронак у левы бок Дробышава. Той толькі хрыпнуў гучней і, не прачнуўшыся, абвяў на ложку.

Ледзьве трываючыся на дрыготкіх нагах, салдат зьняў з кручка свой бушлат і, на хадзе надзываючы яго ў рукавы, выскачыў у калідор.

- Куды? - сонна гукнуў да яго днявалыны.
- Жывот! - кінуў ён, зачыняючы дзъверы.

На далекаватую прахадную ён не пабег, за прыбіральнай у агароджы быў вузкі пралом, праз які тыя ж сяржанты хадзілі ў самаволку. Салдат вылез зь яго і па ўсём перавулку скіраваў на гарадзкую ўскрайніну.

Бамж кімарнуў, як ён і казаў, ня болей за пару гадзін і недзе за поўнай задам выбраўся са сваёй нары.

Была бязьмесячная ноч, над рэчкай курэла-паўзла белаватая коўдра туману. На беразе пачувалася па-начному зябкавата, і бамж, скалануўшыся, патупаў да касыцярка, дзе, паклаўшы галаву на калені, сядзеў салдат. Бамж затрымаваўся:

- О, о! Патухае! Падкласыці трэба...

Ён падклаў у вогнішча некалькі сухіх палак, ад якіх слабы агонь і зусім захацеў згаснуць, але памалу-пакрысе стаў разгарацца. Пустэльны бераг трошкі асьвяціўся, стаў відзён блізкі абрыв і над ім - сущэльная съянна бору.

- Ідзі ў зямлянку, - сказаў бамж. - Там лахманіна, накрыесься.

Салдат моўчкі падняўся, але не палез у нару-землянку, а прымасціўся пад абрывам побач і адразу заснуў. Сноў ніякіх ня бачыў - ён іх наогул ня сніў, - але не даспаў да ранку. Прачнушыся на золку ад съюжы, - ля ракі было куды халадней унаучы, чым на баравінцы ў лесе, тут дрыжака даймала, як мае быць. Раз за разом скаланаючыся, ён падышоў да цяпельца, ля якога ў съвітальнім паўзмроку шарэла самотная постаць бамжа.

- Што, ня съпіща? А, холадна. Ну то зь непрываікі. Мусіць, ад мамкі нядайна? - хрыплаватым зранку голасам загаманіў бамж. Як ужо зауважыў салдат, бамж наогул быў ахвочы пагаманіць. Тоё ўвогуле падабалася салдату, які сам ня дужа быў гаваркі й ня дужа любіў адказваць на чые-небудзь пытаныні.

- Ноч цёплая. Туман...

- Ноч цёплая, - падхапіў бамж. - А есьці ўсё роўна хочацца. Так што бяры вуду і закідай. На ранку, можа, лепш возьмецца.

Ён прыгчапіў да жылкі свой беражоны кручок, і салдат, усё скаланаючыся, пайшоў да трыснягту ў затоку.

Неўзабаве, суняўшы ранішнюю дрыжаку, ён як мага далей кідаў у ваду паплавок і чакаў, чакаў, што вось-вось клюне. Ды ні чартга не клявала. Вада была ціхая, ад паплаўка, як упадзе, на паверхні далёка расплываліся кругі, якія затым патроху зьнікалі. Ён чакаў, як паплавок торгне і вада ля яго здрягнецца, паплавок, можа, нырне - раз і другі, -пэўны знак того, што ўзяўся. Лешч, падлешчык ці хоць бы які акунёк. Ды мінаў час, паплавок ляжаў ціха, клёву не было. Неба над лесам тым часам зусім прасвятлела, у зоне пачынаўся новы дзень.

Тады салдат падумаў, што, мабыць, трэба зъмяніць прынаду, - гэтыя белыя, з-пад хваёвай кары чарвякі, можа, ня

самы лепшы для рыбы корм, трэба пашукаць звычайнага дажджавога чарвяка.

Паклаўшы вудзільна канцом у ваду, ён адышоўся далей, пашукаў нізкаваты, зь дзерніной беражок і кароткай палкай стаў яго раскопваць. І сапраўды, хутка натрапіў на нейкае пачварства ў зямлі, хіба толькі падобнае да таго, што ён шукаў. То быў не чарвяк, а нейкі чырвоны вуж з палец таўшчынёй, доўгі, як яго вышыня салдат зь зямлі, - можа, нават паўмэтра даўжынёй. Перамагаючы гідлівасць, салдат растапітаў абцасам яго галаву (хаця было не зразумець, дзе ў яго галава, а дзе хвост) і кінуў астагніе ў раку. Ці не ад радыяцый тое? - спуджана падумаў хлопец. Каму радыяція - пагібел, а каму - во, спрыяе. Каб так паспрыяла чалавеку... Ён і яшчэ пакалупаўся ў беразе, шукаў звычайных чарвякоў, ды звычайныя тут, мабыць, вывеліся, ці не панішчаныя гэтым мутантам? - падумалася хлопцу. Мусіць, то натуральна, паводле законаў прыроды, калі той, хто дужэйшы, пажырае слабейшага. Як і ў людзей.

Як ён вярнуўся да вуды, паплавок яе чамусыці плаваў ля самага берагу. Затрымованы хлопец вышыя з вады вудзільна і сапраўды спалахаваўся - кручка не было. Ад паплаўка гайдаваўся кароткі канец жылкі і ўсё. Але куды ж ён падзеўся, хто яго адараўаў? Мусіць, каб адараўаць, трэба было тузаць, але ж ён ня тузай. Ён наогул не чапаў вудзільна. Доўга не разважаючы, хлопец зьдзеў боты, падкасаў штаны і палез у ваду. Ён старанна абшарваў трысынёг на водмелі, зялёныя травяніны водарасыці, як толькі іх можна было дастаць. Глыбей, праўда, нічога не было відно, адно стаяла мутнаватая вада, у якой штосыці струменіла і гайдалася - цякло ў адзін бок, усё да таго ж Чарнобылю. Добра, што не з Чарнобылю, падумалася хлопцу, хаця ад таго ня стала лягчэй. Кручка нідзе не было.

- Што, адараўаў? - крикнуў ззаду бамж, падышоўшы па беразе.

- Даы во...

- Я ж табе казаў... Цяпер галаву тваю адараўаць! - пагразіўся той і таксама пачаў разувацца.

Салдат чакаў лаянкі і быў да яе гатовы, бо завінаваціўся пэўна. Але вялікай злосыці ў бамжа не адчуvalася, той толькі вылаяўся, і праз хвіліну яны ўдвох лазілі па калені ў вадзе, мацалі ў дне нагамі, шарылі рукамі ў трысынягу. Замутнёная імі вада не давала ў сабе шмат згледзець, муть няхутка зганяла ленаватым цячэннем; цячэнне магло сагнаць і кручок з канцом жылкі. Бамж лаяўся, але не на салдата - хутчэй так, каб спатоіць прыкрасыць. Сапраўды, становішча іх рабілася ўсё горшым, было чаго злаваць. Урэшце абодва яны скалелі ў ранішній вадзе й выбраліся на бераг.

- А можа й добра, - раптам сказаў бамж. - Менш радыяць і набяром.

Салдат не адказаў. Увесь час адчуваючы, як смокча пад грудзямі, ён адышоўся ад вогнішча і, не зынімаючы макравага бушлата, выцягся на траве. Туман над рэчкай увесь ужо сплыў, стала цяплей; на небе гулялі прыгожыя белыя аблачынкі, - неба абыцала цёплы пагожы дзень. Але неба не абыцала харчу - пра харч трэба было дбаць людзям. Толькі дзе і як?

Яшчэ да таго, як трапіць на хутар да самасёла, ён швэндаўся наўкола зоны і аднойчы выйшаў да аўтобуснага прыпынку на ўзылесці. Якраз падкаціў гарадзкі аўтобус, зъ якога выйшла некалькі пасажыраў, усе таропка скіравалі да недалёкай вёскі. Толькі адна зь іх - немаладая вясковая цётка, затрымалася, паклала долу свае хатулі. Стоячы недалёка за кустом, салдат згледзеў, як цётка дастала з хатуля белы гарадзкі батон, адламала ад яго ладны кавалак. Ён глядзеў і баяўся, што тая на ягоных вачах пачне есьці - хлопец быў згладнелы і думаў, што не сгрымаецца. Але цётка, мабыць, ня ўчула ягоных думак і са смакам узялася ўплятаць гарадзкі гасцінец, - таксама, відаць, была згладнелаўшы. Кепска сабой валодаючы, салдат выйшаў з-за кустоў і, стараючыся, як мага спакайней мовіў: «Не палохайцесь, цётачка, я...»

То была ягоная памылка, як ён зразумеў пасьля, ня трэба было так напружана, амаль трагічна; трэба было лягчэй, можа нават жартоўна. Але тады жартоўна ён ня мог. Ягоны

напружены тон, а можа, і схуднелы выгляд спудзіў жанчыну, яна крыкнула і, схапіўшы свае хатулі, пабегла да вёскі.

І ў тым і, можа, у некаторых іншых выпадках лепш было паводзіць сябе бесклапотней, лягчэй, без надрыву. Ды й ва ўсёй ягонай гісторыі таксама, часам думаў салдат. Што здарылася, тое здарылася, ну - пакарайце, гатовы адседзець. А калі што, то гатовы й да вышкі, што зробіш, калі вінаваты. Можа б, усё і ўладзілася як-небудзь. Усё - а як жа зона? Ці ня вылезе яму бокам яшчэ й зона?

Але куды ж яму было яшчэ дзецца, апрач зоны?

Ён ахвотна б застаўся на хутары ў дзеда Карпа, калі б той быў далей ад міліцыі. Дзед быў не гаваркі, пра сябе ня надта распавяддаў, але й пра яго ня дужа распытваў. Як дажджлівым сыцюдзённым надвячоркам салдат паствуаў у ягоныя вароты, адразу пусыціў. Мабыць, нешта пацяміў зь першага позірку, і хлопцу ня трэба было ні правошта расказваць. Галоўнае - не давялося хлусіць, чаго ён ня ўмей зь дзяцінства. Хаця не заўсёды казаў і праўду, але кожны раз пасъля ў такіх выпадках было брыдка самому. І ён даўно адчуваў: лепей ня трэба. Лепш па-праўдзе.

Здаецца, ён зноў заснуў - дабіраў недаспаны ўнаучы час, - як устрывожана прачнічаўся ад бліzkіх таропкіх кроکаў. То ішоў аднекуль бамж - басанож, бяз шапкі, у высока, за калені, падкасаных штанах.

- Уставай і давай за дрываемі. Будзем жабаў смажыць!

- Жабаў?

- А ты думаў! Смаката, я ўжо еў, - сказаў бамж і вываліў з шапкі дзясятак рознага памеру жабаў. Некаторыя зь іх адразу кінуліся преч, і бамж босай нагой рашуча спыняў іх паратоўчы спрыт у траве.

- Куды? Куды скачаш? Я табе дам удзіраць! Знаеш, - сказаў ён хлопцу. - То, можа, і добра. Усё ж у жабаў радыяць менш. Бо тутэйшыя, не з Чарнобыля прыскакалі. А рыба чорт яе ведае, адкуль плыве.

Слабое гэта суцяшэнне ня дужа кранула салдата, які паволі, бяз жаднай ахвоты, палез на абрыв - у бор па дровы.

Бамж ня хлусіў - ён сапраўды еў жабаў, - ня тут, у зоне, а летась пад Менскам, як яны ўдвох акупавалі нечую пустую дачу. Праўда, тады яны мелі бутэльку, зь якой яно ўсё смачней і адважней. Ягоны напарнік Трушч, нядаўні дацэнт інстытуту, падаў прыклад гэтай адмысловай закусі. Ён жа распавёў, што недзе пад Полацкам мясцовы рыбгас заключыў дамову з французскай фірмай на паставу такіх во жабаў - увесну кашамі вазілі ў Парыж на адмыслова зафрахтаваным для таго самалёце. Французы нялага плацілі валютай, на якую начальнік рыбгасу паставіў катэдж над возерам і купіў «Пэжо». Катэдж, праўда, хутка згарэў, а што стала зь «Пэжо», дацэнт ня ведаў. Можа праўда, а можа й плёткі, меркаваў бамж, але цяпер перабіраць не выпадала. Сапраўды, жраць дужа карцела. Як і заўжды.

Стрымліваючы гідоту, бамж ножыкам выпатрашыў жабіны вантробы, кінуў у раку. Нарыхтаваных жабаў радком расклаў на траве, некаторыя яшчэ тузалі лапкамі, але большасць ляжала ціха. Салдат прынёс ладны бярэмак сушша, яны раскачагарылі добрае вогнішча і на выграбеным зь яго жары паклалі пляскатыя жабіны тушки. Спакваля ад вугольня пашибаваў незразумелы, але быццам зусім нябрыдкі пах смажанага. Жабы памаду пякліся.

- Хочаш жыць - умей падлу пажраць! - сказаў бамж. - Вось дэвіз савецкіх бамжоў.

- А што - ёсьць бамжы і несавецкія? - запытаў салдат.

- А як жа! У Францыі, напрыклад, бамжы. Называюцца па-француску кляшары, дацэнт расказваў. Ну жывуць, я табе скажу, ня горш, чым у нас сакратары райкомаў.

- Няўжо?

- Праўда. Дацэнт ездзіў у Парыж, бачыў. Сыпяць пад саборам, ранічкай сънедаюць у Булонскім парку. Культурна так, на лаўцы, пасыцеляюць газетку, паставяць бугэлечку чырвонага. Ну і там - францускую булачку, каўбаску. Пасыля - дабавяць яшчэ ў бістро, так забягалаўка па-іхнаму называецца. Ну а абед само сабой - дзе-небудзь на Елісейскім полі...

- Елісейскіх палях, - паправіў салдат.

- Можа, і на палях. Калі аднаго поля мала. Іх жа там таксама, мабыць, нямала, кляшараў гэтых... А ў нас якіх, можа, пару дзясяткаў і тым жраць не даюць. Во, трэба жабаў жраць...

- А не атруцімся?

- Ні чарта ня будзе, - запэуніў бамж, - радыяццыя ня дасыць. Яна сама каго хочаш атруціць.

Салдат зразумеў тое як жарт, хаця й на гэтых раз яму было не да жартаў. Як і заўжды, ён чуўся прыгнечаным, мала што яго весяліла ці нават захапляла. Тоё, мабыць, зауважыў бамж і, знарок сярдзіта пачаў дакараць салдату:

- Ты гэта - ня кісьні! Малады яшчэ, трэба лягчэй пачувацца. Маладая бяда, яна што пылінка, дзьмух - і няма. Празь месяц і ня ўспомніш. Яшчэ хто ведае, каму пашэнціц - ім там, на чыстай зямлі, ці нам тут, у зоне.

- Наўрад ці нам, - сказаў салдат.

- А во й не наўрад! - загарачыўся бамж. - Мы тут сядзім на нікчэмнай зямлі, самі па сабе. А яны там ля ядзерных базаў. Ну па кім смалянуць у першую чаргу, саабразі?

- Па ўсіх разам.

- А во й няправільна. Усё ж ты салдат, ды яшчэ дэзэрцір, мусіць слаба ў гэтым петраеш. А я афіцэр запасу, дваццаць гадоў адслужкыў, у том чысьле шэсць у ракетных войсках стратэгічнага прызначэння. Паняў?

Што было панімаць, думаў салдат. І дурню зразумела, што будуць цаліць па базах. Але гэтых базаў навокал столькі, што промаху проста ня можа быць - за кожным кустом база. Ды й Чарнобыль - ня пустка, там таксама засталіся рэактары. Але салдат не хацеў ні спрачацца з гэтым чалавекам, ні нават абмяркоўваць балючую праблему - у яго свае праблемы былі ня меней балючыя.

Зноў па адной, як учора падлешчыкаў, яны пачалі есьці падсмажаных жабаў, абсмоктваць іх тонкія костачкі. Жабы ўвогуле былі дробныя, канечне, абодва яны не наеліся, - хіба што раздражнілі свой згаладнелы апэтыт. І бамж абвясыціў:

- Ну, здорава, ды мала. Знаеш, давай ты нацягай болей дроў, а я зноў у балота. Ужо я іх налаўлю...

Так яны й зрабілі, - салдат зноў палез у бор, а бамж хуткім крокам пашыбаваў берагам рэчкі да недалёкага балота.

Салдат хадзіў доўга, забрыў нават далёка. Баравы лес усюды быў прыгожы нейкаю трагічнаю прыгажосцю. Хвоі зь ціхім гулам гайдаліся ўгары, свежай лістотай трапяталіся пад імі бярозкі, бы не падазраючы, дзе расылі. Дзе на сонечных палянках высока вымахала нейкая невядомая трава, - нібы жыта, нават з пустым калосьем, ніхто яе тут не таптаў, не касіў. У голылі нідзе не трапляла путшак, - наваг вараныя й таго не было відаць. Аднойчы толькі высока над хвоямі палунаў у небе лясны канюк і таропка паляцеў кудысьці на заход. Чагосьці яму тут не падабалася. Хаця вядома чаго... Куды ж ён улез, радавы ракетнага дывізіёну, што яго тут чакала, скрушна думаў салдат.

Канечне, трапіў не адзін, цяпер яны ўдвох. Але бамжу што - бамж ужо стары, сваё, мабыць, аджыў, папіў гарэлкі ды й жанчын пазнаў... А салдат нават не пасьпей каго пакахаць, толькі прымерваўся да нясымелага юнацкага кахраныя. У школе з восьмае клясы падабалася яму адно чорненская весялушка Сімакова Тоня. Аднойчы напісаў ёй запіску, што кахае і хоча сустрэцца; да пачатку заняткаў паклаў ў тоńчыну парту. Усе перапынкі ні жывы, ні мёртвы сачыў за яе тварам, на якім, аднак, не было нічога, апроч звычайнай ейнай съмяшлівасці. Тады, падпільнаваўшы, як яна вярталася з туалету, спыніўся наперадзе і, нічога ня кажучы, уперся ў яе ідыёцкім позіркам. Яна ўскінула свае чорныя броўкі, ціха мовіла адно толькі слова «дурак» і пайшла ў клясу. Пасыля ўрокаў ён знайшоў у тыбіні яе парты сваю запіску і дробненька пашкамутаў яе. Так скончылася, не пачаўшыся, яго дурное кахраныя.

Надвячоркам, як яны, трохі спаголіўшы голад, сядзелі на беразе, бамж папытгаўся:

- Слухай, а чаго ты драпануў з войска?
- Было чаго, - ціха адказаў салдат.
- Што, мусіць, камандзіры дапяклі?
- Дапяклі...

Ён не хацеў нікому рассказваць пра сваю бяду і сваю ганьбу, ён не хацеў нават пра тое думаць, - гідзіўся. Бамж,

мабыць, адчуўшы нешта ў ягоным настроі, ня стаў дапытвацца. Ён ужо ўлазіў у свае ўспаміны.

- Знаеш, а я во хацеў служыць. Я ж па тэхнічнай часыці афіцэр, тэхніку любіў. Цікавая справа - тэхніка.

- А якая? - зь цікавасцю запытаўся салдат, прыпамятаўшы свой агрэгат сувязі, зь якім яны нямала напакутаваліся на манэўрах.

- Аўтамабільная.

- Ну аўтамабільная, можа, і нічога. Калі не псуецца.

- Псавацца ўсё можа. Трэба рамантаваць. Але каб рамантаваць, трэба талент мець.

- Талент?

- А ты ня ведаў? Думаеш, талент толькі съпявачкам ды пісьменыкам трэба? І мэханікам таксама. Я, знаеш, меў.

- І што ж вы рамантавалі?

- За дваццаць гадоў усё перабраў - «Газы», «Уазы», «Мазы»...

- І каторыя лепшыя? - бяз жаднай, аднак, цікавасці пытаўся салдат.

- Калі па шчырасці - усё гаўно.

- Чаму так?

- Бо ня ўмеюць рабіць. Або ня хочуць. Хіба такая павінна быць армейская аўтагэхніка?

- А якая?

- А хоць бы, як у амэрыканскай арміі. Мы ж на курсах яе вывучалі. Дык наша ад іхнай - як зямля ад неба. А ўсё чаму? Бо перадраць па-людзку ня ўмеюць. Абавязкова спаскудзяць, спрасцяць і пагоршаць. Як тыя «Жыгулі». Перадралі ў італьянцаў і пагоршылі. А затым пачалі ўдасканальваць, гэта значыць - пагаршаць. Ну і давялі да ручкі. Аўтамабіль патрабуе дакладнасці, яго напільнікам не ўдасканаліш.

- Аднак жа ездзяць...

- Ездзяць, бо які ж выбар? «Масквіч» яшчэ горшы. А «Запарожац» - гэты цуд тэхнічнай нядбайнасці...

- Ну а грузавыя? Гэтыя, што руду возяць. У паверх вышынёй...

- Ня толькі руду возяць, яны яшчэ й нашыя ракетавозы. Гаўно таксама. Намучыўся я зь імі пад завязку. На поўначы... Яны добрыя толькі як у боксах стаяць. Вялізныя, колы памалёваны, бампэры выраўненыя, поўны ажур. А вы папытайце іхных мэханікаў... Хаця што пытагца - і яны ня скажуць, яны ж падпіску давалі. Таму - абы роўна, чыста і прыгожа. Як і запраўка коек. Вас жа, напэўна, здорава вучылі койкі запраўляць?

- Ага, здорава. Усю дарогу, - з усьмешкай зазначыў салдат.

- Во гэта галоўнае. Як і заўжды. І яшчэ страявая. І палітзаняткі - абедня з нампалітам.

- Цяпер ужо бывае, што і з папом.

- Ну, пацеха! - ёрзаў у доле бамж. - Кажаш, з папом нават? Ну дажылася непераможная армія. Добра, што я ў ёй не служу. Адслужыў сваё. Не, увогуле я любіў тэхніку. Калі дзе якая няспраўнасць, начальства нэрвуеца, крыкі, мат... А мне цікава: у чым справа? Нейкі стук, а не зразумець, дзе. Стукі - яны хітрая штука, скажу табе, на слых не заўжды возьмеш. Бывае стукае ў адным месцы, а прычына ў іншым. Ці з той электратэхнікай, як наша. Знаеш, і цяпер калі рухавікі съняцца. А табе што съніцца - дзеўкі? - раптам запытаўся бамж.

- Мне? А нічога.

- Ну й кепска. Значыць, у цябе глухая псыхіка.

- Аглохла?

- Можа, аглохла, а можа, з такой нарадзіўся, - вырашыў бамж, паварочваючыся на другі бок. - Халера, нешта ў грудзях забалела... Але скажы ты мне, чаго ты ў гэтую зону ўлез? Ці болей не было куды?

- Значыць, не было.

- А што бацькі? Ці ня ведаюць, дзе сын?

- Няма каму ведаць.

- Панятна. Значыць, сірага. Угадаў?

- Ну.

- А што ў хвасыце? Палітыка, бытавуха?

Што ў яго ў хвасыце - палітыка ці бытавуха, салдат ня ведаў, у гэткіх тонкасцях сучаснай юрыспрудэнцыі ён ня быў дасьведчаны, з прокурорам не сустракаўся.

- Аднаго гада пырануў, - адказаў ён ціхманым голосам.

- Да съмерці?

Да съмерці ці не, таксама ня ведаў. Тады здавалася - так, цяпер пачаў сумнявацца. Можа стацца, што й не да съмерці, што Дробышаў выжыў, і ўжо яго не прысудзілі б да вышкі. Але што ж тады атрымліваецца? Што ён дарма зьбег з палка ды па дурноце сваёй ускочыў у гэту зону? Тоё было б жахліва. Праўда, бамж, дзякую яму, болей ня стаў лезыці ў душу, распытаць падрабязнасці. Падобна, трохі паспачуваў яму і на правах старэйшага пусыціўся ў павучаныні.

- Знаеш, у эвангельлі сказана: не забі. Думаеш, чаму сказана - што, ворага шкада? Цябе, дурня, шкада. Таго, хто забівае. Куля яна ж забівае двух - аднаго прама, а другога рыхашэтам, пагадзя. Во ў чым загвоздка. Я ўжо нагледзеўся. Вунь у Менску аднаму жонка ізъмяніла. Гарачы быў, малады, ну і ўкокаў яе. Дарэчы, разам зь яе палюбоўнікам. І ўсё так тонка зрабіў, што не раскрылі: маўляў, пайшлі й зыніклі, я скуль ведаю? И што ж, думаеш, яму стала лягчэй? Высах, схуднеў, рак падключыўся. У кладоўцы павесіўся мужык. Без суда і съледзства.

- Ну вядома, - сказаў салдат. - «Праступленне і наказанье» Дастаскага...

- Дастаскі што! Дастаскаму таго й ня сынілася, што ў нас робіцца. Сын бацьку забівае. Бацька дачку малалетнюю гвалтіць. А ты - Дастаскі...

- Дык што ж тады гэтым злыдням? Рабі, што хочаш? Яны ж усё могуць.

- Яны могуць, ага. Але іхным спосабам супраць іх нельга. Нельга, нельга. Нізашто нельга!

- А якім жа тады спосабам?

- А супраць іх спосабаў няма, - глыбакадумна зазначыў бамж.

- Няўжо?

- Яны самі сябе павінны прыкончыць. Рана ці позна. Як павукі ў банцы. Калі ў банку да іх кінуць, напрыклад, шаршня, яны ўсе наваляцца на яго і заб'юць у момант. А калі іх там не чатаць - самі сябе пажруць. Бо нікога ня жраць яны ня могуць. Гэта точна, навукай даказана, - сказаў бамж і, мабыць задаволены сваім адказам, хітравата засымяяўся.

Салдат маўчаў, задуменна калупаочы дубчыкам у пяску.

- Забойства - падвойная бядка. Нават калі й ня зловяць, не засудзяць. Цябе ж, мабыць, лавілі?

- Ня ведаю, - паціснуў плячыма салдат. - Можа, і цяпер ловяць.

- Тады табе нельга адсюль патыкацца. Сядзі. Тут яшчэ, можа, як пераседзіш.

- Чаго ж я тут дасяджуся? - нэрвова папытала салдат.

- А знаеш, усё можа быць. Уласыць зъменіцца - у нас жа таксама яна мяніецца. Ну, калі там памрэ хто. Ці амністыя. Щі дзе новы рэактар выбухне, - бамж зноў засымяяўся.

- А радыяцый? - узыняў галаву салдат.

- Во я й кажу: калі раней радыяцый ня скруціць. Яна - паскудная сука, падбіраецца на каціных лапках, а хапае, як тыгра.

- Скуль вы ведаецце?

- Ведаю, - няпэўна адказаў бамж. - Па сабе адчуваю.

Такі паварот размовы быў не па нутры салдату, і ён моўчкі ўстаў. Памалу пайшоў па беразе, пазіраочы на раку, нібы тая магла чым сущешыць. Было крыўдна на сваю няўдалую долю - і чаму гэткая дасталася яму? Чаму ён трапіў да гэтага гада Дробышава, а не да якога лепшага сяржанта? І мала яму было бяды ў палку, дык яшчэ ўлез у гэту страшную зону. Усё ж, мабыць, яна сапраўды страшная - дарма некаторыя кажуць, што такія страхі перабольшаныя. Мабыць, не перабольшаныя, калі ад яе ўцякаюць людзі. Людзі ведаюць ці адчуваюць небяспеку, адкуль бы яна ні йшла - ад Бога ці д'ябла. Людзей не ашукаеш. А ён во, здаецца, ашукаўся - ня трэба было бегчы сюды. Хаця, а куды б ён пабег - бяз грошай і бяз зброі? Са зброяй, напэўна, усё магло б быць інакш. Хаця...

Вунь бамж гаворыць пра рыкашэты. Можа, хопіць яму й аднаго рыкашэта, які ўжо ці ня трапіў у яго.

Шмат што ва ўласным лёсе салдата здавалася яму няпэўным ці зусім кепскім. Людзі, якіх ён сустракаў, таксама ня надта захаплялі яго. Да бамжа ён зь першага дня прыглюдаўся з асаблівай увагай - усё ж ня так часта выпадала яму сустракаць бамжоў. Спосаб ягонага існаваньня і некаторыя слова часам зьдзіўлялі салдата, які зь дзяцінства прывык, можа быць, з празьмернай увагай ставіцца да словаў і ўчынкаў старэйшых. У старэйшых хлопчу перш за ўсё хацелася бачыць пэўнасць і грунт, - якасці, якіх, можа, не хапала самому. Але не нашмат болей ён знаходзіў іх у старэйшых, сярод якіх таксама панавалі зъменлівасць і выпадковасць. Пачынаючы ад дробных, асабістых падзеяў ды ўчынкаў і канчаючы Чарнобылем. Людзі яўна не разумелі, куды йшлі і куды трэба было йсьці. Часам ён думаў, што ўся гісторыя чалавецтва надта ж падобная на мітусльвы рух згладнелых мухаў па пустым стале. Ні законаў у tym ружу, ні пэўнасці, адно толькі памкненне - знайсьці і зжэрці.

Во і бамж пра радыяцую кажа то так, то гэтак. То яна для яго - не пагроза, то ён ужо штосьці адчувае. Хаця што бамж - нават вучоныя ня могуць дазнацца пра ступень яе небясьпекі. Адныя ўстанаўліваюць адныя нормы, другія - другія. Але ўсе вынаходзяць тэарэтычна, а тут даводзіцца выпрабоўваць гэтую халеру на сабе, сугуба практычна. Яны тут, нібы лябараторныя мышы зь нікому непатрэбнай лябараторыі, няплянавыя ахвяры заблытанай науки. А заадно й гэткай жа тэхнікі. А можа, і абаронкі таксама. Салдат нідзе не чытаў, але чуў у размовах, што прычыны катастрофы - усё ж у абаронцы. Для ракет патрэбны ўзбагачаны плутоній, во абароншчыкі й гналі яго, каб выкананаць і перавыкананаць пляны да сьвята ўсіх працоўных - першага мая. Тэхніка й ня выгрымала. А за ёй і абаронка, ды й палітыка таксама. Але ж у гэтай дзяржаве палітыка - рэч съяшчэнная, у ёй ніколі ніхто не сумніваецца. Толькі чаму яна патрабуе столькі ахвяраў?

Апошняя дні салдат таксама пачаў прыкмячаць у сабе штосьці нядобрае. Нейкія кепскія зъмены пачалі адбывацца і ў

яго арганізьме. Стала надта круціща галава, часам ён нават баяўся, што ўпадзе, асабліва калі доўга глядзеў на рачную плынню. Зноў жа пачала балець шыя пад вухам, увесь час карцела адкашляцца, ды было неяк. Але болей за ўсё яму дакучала адчуwanыне голаду. Ад голаду ён слабеў і думаў, што ўсе прычыны яго хваравітасці - ад недахопу харчу. Здавалася, калі б хоць аднойчы ўволю пад'еў, дык і пачуўся б лепей. Але пад'есыці ўсё не было чаго, а пра іншае ён баяўся й думаць.

Выратоўчи іх касыцярок, зь якога яны кармліся і які грэй іх уначы і ўраныні, апънуўся карай для салдата. Ён зжыраў неймаверную колькасць дроваў, якія ўсё цяжэй было здабываць у лесе. Мабыць, усё было б лепш, калі б яны мелі сякеры ці хоць які здатны нож ці кінжал. Але нічога з таго ў іх не было - ні ў бамжа, ні ў салдата, дровы яны мусілі здабываць голымі рукамі. Гарадзкі жыхар, салдат ня думаў, што ў лесе гэта стане праблемай. Галоўнае, калі бамж ішоў на балота, хлопец ня мог на даўпі час адлучацца зь берагу, а адлучыўшыся, кожны раз баяўся, што спозыніцца, і касыцёр згасыне.

Таго дня ён асабліва далёка й не адыходзіў. Выбраў у маладым хвойніку ссохлу ёлку, якая была яму пад сілу, і распачаў яе гнуць-хістаць, каб выкруціць з каранямі. Елка была не таўстая, тым ня менш давялося павалэндацца, і хлопец ажно спатнёў, пакуль управіўся зь ёю. Так і павалок цераз падлесак да рэчкі, усё трывожачыся, ці не патух касыцярок. Як ішоў, падклаў зусім трохі, магло й дагарэць.

Выбраўшыся зь лесу на абрыў, перш за ўсё зірнуў на бераг і ад зьдзіўлення ледзьве ня выпусыці ёлку - калі касыцярка плячмі да яго сядзела незнамая жанчына. Касыцярка быццам яшчэ трохі дыміўся, і жанчына, апранутая ў джынсовую куртку і спартовыя штаны, клапатліва падкладвала ў яго тое, што не пасыпела яшчэ дагарэць. Салдат амаль што спалохаўся, што яна можа й зусім патушыць касыцёў, і саскочыў з абрыву.

- Во падкладваю, каб не патух, - сказала жанчына звычайнім, амаль як у хаце, голасам.

Не адказаўшы ёй, салдат паправіў канцы недагаркі гальля - дымок пагусьцеў, неўзабаве павінны быў паявіцца

агонь: касыцярок не затухне. Гэта яго супакоіла, хаця паяўленыне жанчыны амаль затрывожыла, тым больш, што ён тут апынуўся адзін, - бамж з ранку прападаў на балоце.

- Што, рыбу ловіш? - паўзіраўшыся ў яго заклапочаны твар, запытала жанчына.

Яна была куды старэйшая за салдата, мела жувавы й востры позірк з-пад цёмных, не памаліваных брывоў; на яе вуснах таксама не было прыкметна сълядоў памады, і яны здаваліся ня надта выразнымі на худаватым твары. Вольная манера гаворкі й не беларуская мова давалі зразумець, што жанчына не тутэйшая, - хутчэй за ўсё, з гораду. Але як яна апынулася тут? Што ёй тут трэба?

- Адзін тут? - зноў запытала яна.

- Не адзін, - буркнуў ён і палез на абрыў па елку. Усё ж трэба было падкласьці ў касыцёр.

Ён звалок елку з абрыву, падцягнуў бліжэй да берагу і пачаў абломваць галіны. Некаторыя зь іх кідаў у агонь, іншыя, што былі тайсыцейшыя, складваў наводдаль. Жанчына, пільна назіраючы за ім, моўкі сядзела ля кастра. Пасьля рэзка спытала:

- Ты дурань, ці што?

Перш, чым адказаць, ён кінуў у яе бок злы позірк, бо яна яўна бянтэжыла хлопца і, мабыць, не адразу ўцяміла тое. Але зразумейшы, падышла да яго бліжэй.

- Давай памагу.

Удвох яны сталі ламаць зь елкі сучко, хаця, як ён зразумеў, дапамога ад яе была невялікая; яна больш замінала, тузяючы елку. Ростам яна была вышэйшая за салдата і, мабыць, ніколікі не бянтэжылася ў адносінах зь ім. Ён жа немаведама чаму пачаў прыкметна для самога сябе саромеца ад того, што яна была да яго так блізка.

- А сякеры няма? - папыталася жанчына, і ён згледзеў, што наперадзе ў яе не хапае зуба.

- Няма.

- І пілкі няма?

- Няма й пілкі.

- Як жа ты тут абыходзіся? Рукамі?

- Рукамі.
 - А як рыба? Клюе?
 - Клюе, - проста адказваў ён, ламаючы таўсыцейшыя сукі зьнізу. Жанчына абломвала болей тонкія зь вершаліны.
 - І шмат налавіў?
- Прыпамятаўшы іхны ўлоў і страчаны кручок, ён крыва ўсьміхнуўся. Падумаў, аднак, што падрабязнасцяў ёй тлумачыць ня будзе. Хто яна такая, каб усё ёй тлумачыць.
- А дзе ж твая вуды? Ці, можа, сетка? - не змаўкала жанчына.
 - Для нашай рыбы вуды ня трэба, - сказаў ён, маючы на ўвазе жабаў.
 - Во як! Значыць, ты тут не адзін?
 - Не адзін, - сказаў ён і ўпершыню проста зірнуў ёй у твар, затрымаўшы позірк на вязанай шапачцы на галаве. Усё ж улетку ў зімовых шапках жанчыны ня ходзяць, нават у лесе. Чаму гэтая ў шапцы? Ягоны позірк, аднак, зараз жа прыкмеціла жанчына.
 - Што, думаеш - благая шапка? Вельмі нават зручная. І камары не кусаюць. Дык з кім жа ты ловіш?
 - З кім трэба, з тым і лаўлю, - стрымана сказаў ён і змоўк. Недарэчная цікаўнасць жанчыны пачала дакучаць салдату. Добра яшчэ, думаў ён, калі тое - толькі цікаўнасць. Хутчэй бы прыходзіў з балота бамж, ужо ўдвох бы яны знайшли як адчапіцца ад гэтай жанчыны.
- Жанчына ў сваю чаргу таксама зразумела, мабыць, што няшмат даб'еца ад гэтага недарэкі-хлопца ў салдацкім бушлаце, і сказала пра сябе:
- А я гэта іду, мяжджу - касыцярок, і нікога няма. Ну, думаю, прыкуру, а то запальніца скончылася. А топаць далёка...
 - Гэта куды ж - топаць? - ваўкавата запытаў салдат.
 - Туды, - няпэўна махнула рукой жанчына.
- І тады салдат убачыў ля вогнішча невялікую гаспадарчую сумку, зь якімі гаспадыні звычайна ходзяць на рынак. У сумцы штосьці было накладзена, аднак, наўрад ці прадукты - з выгляду сумка здавалася лёгкай. У той час з

кустоўя ля рэчкі паявіўся бамж, які, убачыўшы іх тут, прыпрыніўся, але затым пачаў нетаропка набліжацца па беразе. Жанчына, згледзеўшы яго, кіўнула.

- Напарнік, ага?

- Напарнік, - сказаў салдат. Ягоны ніякаваты настрой адразу стаў лепшаць, у прысутнасці бамжа ён адчуў сябе болей упэўнена.

Здаля азіраючы жанчыну, бамж падышоў да кастра. У шапцы ён трymаў налоўленых у балоце жабаў і цяпер яўна прыкідваў, што зь імі рабіць. Мабысь, паказваць іх незнамай жанчыне ён не хацеў, але й выпускаць таксама было шкада. Жанчына, падобна было, штось зразумела.

- Што гэта - рыба?

- Рыба, - раптам сказаў бамж. - Ляшчы. Паказаць?

- Пакажы.

Жанчына зрабіла некалыкі кроکаў насустроч, каб зазірнуць у шапку, адвязаныя вушы якой ён съціскаў у кулаку. Але, зазірнуўшы, адхіснулася.

- Фу, гадасьць! Нашто яны вам?

- Есьці!

- Есьці? Вы што?

- А нічога. Голад - ня цётка.

- Панятна, - не адразу сказала жанчына і адышлася, здаецца, страціўшы цікавасьць і да жабаў, і да іхных лаўцоў.

Бамж між тым зь нечаканым імпэтам забегаў каля кастра.

- А во мы іх зараз падкапцім, падсмажым і зъямо за мілую душу. Праўда, салдат? Можам і пачаставаць, калі згаладнела. Адкуль ідзеш? - быццам да добра знаёмы, звярнуўся ён да жанчыны.

- Адтуль, - сказала жанчына і прысела трошкі ўбаку ад вогнішча.

- Салдат, давай болей дроваў! - па-камандзірску распарараджаўся бамж. - Напалі жару. А я іх выпаграшу, нафаршырую цыбуляй ды перчыкам. А як жа! Французы ядуць, а мы што - горшыя?

Салдат безь вялікай ахвоты ўзяўся падкладваць у вогнішча сухое ялове гольме, полымя ад якога хутка шуганула слупам пад неба. Зблізку ад вагню стала горача, яны адышліся далей; бамж ржавым складанчыкам выпатрашыў дзясятка паўтара жабак.

- Нябось уцякаеш? - раптам запытаўся ён у жанчыны, якая сядзела зводдаль. Жанчына насыцярожылася.

- А я не ўцякаю. Хай ад мяне ўцякаюць.

- Хе! Ты хіба зь міліцыі?

- Можа, і зь міліцыі...

- Так я табе й паверыў! - агледзеўшы яе, сказаў бамж.

Жанчына ў адказ засымялялася - строгі яе напачатку твар па-доброму прасвяталіўся.

- Ну й правільна зрабіў. Цяпер верышь нікому нельга.

На грудку напаленага вуголья бамж распачаў пячы-смажыць жабаў. Седзячы побач, салдат звыкла глыгаша сълінькі й памалу пароў у агонь. Ён чакаў, што жанчына пойдзе, яе прысутнасць непрыемна гняла яго, ён ужо паспел адвыйкнуць ад пустой балбатні зь незнаёмымі. Для пустых размоваў яму даволі было бамжа. З жанчынай, напэйна, трэба было абыходзіцца інакш, асабліва з такой во бессаромнаю прыліпалай. У размовах з жанчынамі ён наогул рэдка калі трапляў на патрэбны тон, часцяком саромеўся і нават пакутаваў з таго.

Празь якую гадзіну ці болей жабкі, здаецца, падсмажыліся, і яны паселі іх есыці. Жанчына па-ранейшаму мясцілася трохі ўбаку ад вогнішча, і салдат падумаў: ну, цяпер ужо пойдзе. Але яна нікуды ня йшла, і калі бамж падаў ёй невялічкую жабку на шырокім лісьце дзядоўніку, які служыў ім заместа талерак, нерашуча ўзяла яе. Аднак есыці пакуль не съпяшалася.

- А солі? Солі ў вас няма?

- Чаго няма, таго няма, - ахвотна патлумачыў бамж. - Знаеш, і выпіць няма. Можа, у цябе маецца?

- Чаго няма, таго няма, - бы перадражніла яго жанчына і щіхенька, неўпрыкмет уздыхнула.

- Дык еш. Нябось даўно ня ела?

- Даўнавата, - призналася жанчына. - Тут дзе восьмеш?

- Тут нідзе няма. Апроч як у нас, - жартаваў бамж. - Рэстаранчык на беразе. Бы паплавок, праўда, салдат?

Салдат няўтульна пацепаў плячыма, падумаў: чаго ён чапляеца? Хай бы й чапляўся да яе, калі яму цікава, ды пакінуў яго ў спакоі.

Хутка яны скончылі тых жабаў, абсмакталі іх дробныя косткі, якія бамж сабраў у адну кучку ды затагтаў у пясок.

- Во й паабедалі! І павячэралі таксама. Ну як - нішто?

Жанчына няпэўна цепанула плечукамі - мабыць, адказу ў яе не знайшлося. Замест таго яна штосыці дастала з сумкі.

- Закурым?

- А мы некурашчыя, - адказаў бамж.

- Траўку...

- Траўку? Тады давай.

Жанчына спрыгна згарнула з паперкі таўстую цыгарку, прыкурыла ад вугальку з каства. Бамж падсунуўся да яе бліжэй.

- Цябе як зваць?

- А цябе?

- Мянэ - Жора.

- Ну калі ты - Жора, дык я - Жаржэта. Чуў такое імя?

- А як жа! Толькі як ты тут апынулася? Тут жа зона.

- Ну і хрэн зь ёй, з зонай, - рэзка, без усьмешкі сказала жанчына. - Нам дык чаго баяцца?

- А съмерці?

- Съмерць я ўжо бачыла. Нават пацалавалася зь ёй. Во, паглядзі!

Яна ссунула з ілба вязаную шапачку, і на выстрыжанай скроні паявілася белае лапікла лейкаплястыру.

- Што гэта?

- Ад кулі. Кілер быў п'яны, не пацэліў.

- Кілер?

- А ты думаў - пятух клонуў?

- I завошта?

- За грошы, канечне. За што ж яшчэ?

- І вялікія грошы? - зь цікавасцю пытаяўся бамж.
 - Увогуле драбяза, - абыякавым тонам распавядала жанчына. - Асноўныя грошы пасыпелі перагнаць за рубеж. Во толькі самі зяўнулі, рэшту не хацелася губляць. Ну, сябрук мой і атрымаў у свой круты лоб. А мне з рыкашэту - таксама.
 - Аднак! - задуменна мовіў бамж. - Рызыковая ваша жытуха - з грашымі.
 - Была з грашымі. А цяпер пуста ў кішэні.
 - Ну й добра. Ужо цяпер кілер адстане.
 - Не скажы. Калі б адстаў, я б тут не апынулася.
 - Во як!
- Яны змоўклі, жанчына падала бамжу тоўсты недакурак, які той ашчадна ўзяў закапцелымі пальцамі.
- Што - ужо курыў?
 - Было некалі...
 - А пацан? Хаця яму яшчэ рана, - вырашыла жанчына, з усъмешкай азірнуўшы салдата.

Яму й зусім стала нялоўка, амаль пакутна. І гэтая размова пра грошы, кілераў, і курэнне «траўкі» непрыемна падзейнічалі на яго, карцела ўстаць ды пайсыці. Хай бы яны тут курылі й спавядаліся адзін перад адным, усё ж у яго быў інакшы, чым у іх, лёс. Аднак штосыці ў асобе гэтай жанчыны прыцягвала ягоную ўвагу, і ён, хоць і зь непрыязнасцю да яе, сядзеў і слухаў.

- Адной табе кепска, - сказаў бамж. - Напарніка трэба.
- Дзе ж яго ўзяць - напарніка?
- А мяне вазьмі. Ці, можа, хлопца. А што - у войску служыў, дэзэрці...

Салдат моўчкі ўстаў і берагам рэчкі пайшоў преч.

Ён доўга й бяз справы хадзіў між хвояў, пазнаочы ўжо бачаныя мясціны лесу, часам прыкмячаючы дзе сухія сукі, якія маглі б спагрэбіцца для агню. Лаўжоў у доле тут было мала, пад хвоямі шырокі распаўзьліся зялёныя лапіклы чарнічніку, хутка павінны былі паявіцца й ягады. Але галоўнае баравое хараство буяла ўтары, у бронзавым пераліве хвояў, якія, бы на падбор, стаялі ўсе роўненкія - і таўшчынёй, і ростам, і колерам аздобы, які плаўна мяняўся з камля ад шэрлага да ярка-залатога

ў вершалінах. Ад гэтых хваёвых вершалін імкнула чароўнае лесавае хараство, якога не было ні ў якім іншым лесе. Аднак і тут панавала самота, і салдат не разумей, чаму. Ужо гэтая баравая лагода павінна б сущэшыць, заспакоіць, абнадзеіць чалавека, а во не абнадзейвала. Хіба паглыбляла тугу - добра яшчэ, што не бурыла спакой. Спакою было тут нават багата, і чалавек нярэдка пераставаў прыкмячаць яго.

Паяўленыне тут гэтай незнаёмай жанчыны, здаецца, сапраўды разварушыла трохі заспакоенія пачуцьці салдата, пабудзіла ў ім паўзабытае пачуцьцё няёmkасыці. Падобна на тое, што ён пачаў адчуваць сябе лішнім ці, можа, пабаяўся страціць бамжа? Але бамж асабліва яго й не трymаў ля сябе. Болей за ўсё верагодна, што ён адчуў непажаданую пэрспэктыву адзіноты, ад якой ужо стаў адвыкаць. І цяпер гэтая жанчына...

Ён ніколі ня ўмеў нармальна адчуваць сябе побач з жанчынай, асабліва перад тымі зь іх, што былі старэйшыя, такія гаваркія і востраязыкія; іх жаночыя жартачкі, скіраваныя на яго, бянтэжылі й крыўдзілі яго. Ён злаваў часам, але не на іх - на сябе, ды нічога зрабіць ня мог, ня мог перасіліць сябе, толькі трываў. Калі не было магчымасці ўстаць і пайсьці. Як во сёныя.

На чабаровай прагаліне ён паваліўся ў траву, прагна ўдыхаючы знаёмы гаючы водар, які памятаў яшчэ зь дзіцячых гадоў, як на канікулах жыў у бабулі. У полі ці ў лесе бабуля заўсёды зьбірала розныя зёлкі, сушила іх у цёмных сенцах, і ён часам пытгаўся: нашто? Ад хваробы, казала бабуля. Узімку прастудзіцца, захварэш, а я завару гарбаткі - пап'еш і паправіцца... Калі б была жывая бабуля, пэўна, яна б і зараз заварыла якіх-небудзь лекаў - ад радыяцыі. Ён бы выпіў і быў здаровы. Але бабулі няма, а праклятая радыяцыя затайлася дзесьці паблізу й чакае. Чаго толькі чакае? І колькі будзе чакаць?

Як пачало зъмяркацца, салдат вярнуўся на бераг. Ён думаў, што жанчына пайшла - што ёй тут рабіць зь імі? Але аказалася, што побач з бамжом яна сядзіць ля агню і пра штось ціха гутарыць. Штосьці расказвае. Каб не замінаць ім, салдат

апусьціўся на абрыве зводдаль, пачаў азіраць затуманеная вечаровай смутой зарэчча. Там, між лугавога кустоўя, ужо паднімаўся туман, няроўным поцягам плыў-распłyваўся ля рэчкі, мкнучыся да ўжо затуманенай лесавой далечыні. Як заўжды, съятло мкнула зъяднацца са съветлым, цьма - зь цемнатой, мусіць, у тым і была іх таемная спрадвечная роднасць. Як і яшчэ пацямнела, мужчына з жанчынаю ўсталі ад вогнішча й пайшлі ўгару, пад хвоі. Трохі счакаўшы, салдат спусьціўся да агню, падклай палак і сеў на сваё звыклае месца - тварам да рэчкі. Ён пазіраў у агонь, але слых яго лавіў таемныя й яўныя гукі лесу. Съпярша там чуўся наводдалі ціхманы гоман, пасъля быццам крык, які змусіў яго насыцярожыцца. А затым пасъля працяглага перапынку данёсся бесклапотны жаночы съмех. Што б гэта ўсё азначала? -засяроджана думаў салдат, пра што-колечы, аднак, здагадваючыся. Але - толькі здагадваючыся. Самому ў такім становішчы апынацца не даводзілася, а з мужчынскіх размоваў можна было меркаваць аб розным.

Каля касцярка ён і задрымаў пад ранак - як заўжды, паклаўшы галаву на калені, і прачнуўся, бо адчуў, што хтосьці падышоў побач. Гэта была жанчына, і яе голас аж спалохаў яго ў цішыні.

- Бедненъкі, ён тут скорчыўся, бы сіротка, - казала жанчына, сядоючы побач. Яе лёгкая рука лягла на яго плячо, твар наблізіўся да ягонага твару, і ён адчуў яе незнаёмае дыханыне. - Напэўна, азяб?

- Ды не, нічога, - ціха адказаў ён, нечакана для сябе - амаль прыязна.

- Такі маладзенъкі... Хочаш, я цябে пагрэю?

Салдат здрыгнуўся ад настойлівага дотыку яе абедзьвюх рук, спрабаваў адхіліцца. Здаецца, ён спалохаўся і ўжо гатовы быў зыненавідзець сябе за той свой спалох. Але штосьць непадудадна калючае ўзынялося ў ім знутры, і ён ваўкавата мовіў:

- Не нагрэліся... Там?

Жанчына ціхенька зас্মяялася.

- Ды ну! Нагрэесься з вамі. Адзін стары, другі малы...

- Ну і хай, - сказаў ён. - Нашто ж тады вяжася?

- Аташчалі, відаць. На жабах, - пасъля паўзы ўздыхнула жанчына і выразна з жалем сказала: - Што ж!

Пасъля, адхінуўшыся, скруціла цыгарку з «траўкай», прыпаліла ад дымнага дубчыка з вагню і ўстала.

- Думала, хоць парачку награжу. Дзеля помсты. Не атрымалася.

Салдат узыняў галаву - жорсткія слова жанчыны змусілі яго здрыгнуцца.

- Чаго дзёвісься? Кажу, наградзіць хацела. Сыпідзікам. Такім маленечкім, невылечным. Мяне ж таксама салдат наградзіў. Ну хай не салдат - афіцэр, якая розыніца. Так што табе пашэнціла, пацан! - жорстка паведаміла яна.

Салдат марудна спасыцігаў сэнс тых яе страшных словаў і ня ведаў, што адказаць. Дзякаваць або лаяцца. Хацелася запытаць: а як бамж? Але не запытаў. Хвіліну ён няўцягна пазіраў на жанчыну, якая, прысейшы на кукішкі, са смакам зацягвалася «траўкай». Не дакурыўшы цыгарку, кінула яе ў вагонь і ўстала.

- Віднене. Пайду. На Ўкраіну ў які бок? Туды? - махнула яна рукой.

- Ну, - разгублена буркнуў ён.

- Я тут заплутала трошкі. Даўно не хадзіла. Іншыя справы былі, - наркота!

Наркота, наркота, - стукала ў ягонай галаве невыразная думка, і ён прыпамятаў яе ўчараашнія словаў пра кілера.

- А кілер? - запытаў ён.

- Што? А, кілер! - спахапілася яна і засымялася, лёгка ў шчыра. - А вы й паверылі!.. Ярунда ўсё. Гэта - па п'янцы...

Не разьвітаўшыся, яна хутка пайшла па съежцы да трысняговай затокі, пасъля прыпрынілася, і ў ранішній цішыні свежа прагучэў яе недалёкі голас:

- І сыпід - ярунда! Схлусіла я вам. Так што ня бойцеся...

Салдат съярша падняўся, узіраючыся ў яе невялічкую на лесавым фоне постаць, затым апусыціўся зъянтэжаны. І

калі празь якіх паўгадзіны з абрыву да яго скочыў бамж, толькі сказаў:

- Пайшла.

- Хай ідзе, - абыякава азваўся бамж. - На Ўкраіне нарката дзешавей.

Салдат не хацеў яму ні пра што рассказваць, ні тым болей - пытагца. Сам ён разумеў няшмат, але й таго, што ўцяміў, для яго хапіла...

Колькі наступных дзён іхны найболышы клопат стаў - жабы.

Зранку бамж ішоў у недалёкае балота, там разуваўся, зьнімаў порткі і, асьцярожна ступаючы, лез у балота. Жабы і ня дужа ўцякалі ад яго, ляніва скакалі з-пад ног, і ён хапаў іх за даўгія жылаватыя лапы, піхаў у шапку. Праўда, жаб рабілася ўсё меней, трэба было добра палазіць па багне, каб налавіць на вячэр.

Салдат тым часам падкладваў у цяпельца дроваў і лез на абрыв. Паблізу ў бары ён ужо падабраў усё, што магло гарэць, цяпер па дровы трэба было ісці далей, у дробны сасонынік за баравым пагоркам. Здалёку цягнуць іх да рэчкі рабілася цяжка (ці, можа, хлопец так зънясілеў), некалькі разоў на шляху ён адпачываў у доле, дарэшты спатнелы ў сваім зашмальцованим бушлаце. Бушлата ён не скідаў ніколі, як ніколі не зьдзяяваў свае кухвайкі бамжу. «Усё маё нашу з сабой», - сказаў той аднойчы, як салдат заўважыў, што трэба б распрануцца, бо стала горача. Бамж не сказаў болей нічога, а салдат падумаў, што той, зь яго немалым вопытам, мае на гэты конт і пэўную рацыю. Ён таксама ніколі тут не распранаўся.

Пра палітыку яны не гаварылі, быццам палітыка іх не датычыла. Падобна было, што ў атамнай зоне яны выйшли з зоны палітыкі, як і ўлады таксама, і падпарадкоўваліся адно ня меньш строгім законам прыроды, законам выжыванья. Толькі аднойчы, як бамж прачнунуўся на сывітаныні, каб падмяніць салдата ля касыцярка, сказаў нібы ў працяг колішній гутаркі ці, можа, чаго ўбачанага ў съне:

- Знаеш, салдат, увогуле я - за камунізм. Начарта мне гэтты капіталізм...

- Мусіць, таму, што капіталаў бракуе? - з усьмешкай сказаў салдат.

- Не, не таму. Пры камунізме мяне, мабыць, даўно б у турму пасадзілі. А тут пакуль каго не заб'еш, не пасодзюць.

- А вам што - у турму хочацца?

- Ня тое, каб хацелася. Але ў турме, калі параўнаць, -рай. Асабліва зімой. А што? Цёпла, кормяць, кампанія нейкая. А паспрабуй перазімаваць у паддашшы. Ці ў каналізацыі. Ды паваяваць зь міліцыяй, з крыклівымі дворнічыхамі. А ў съмецьцевых скрынях пры дамах цяпер што знайдзеш? Людзі самі ўсё жаруць, толькі цалафан выкідваюць, - мовіў ён зь нейкаю нават крыйдай. - Начарта мне гэтты капіталізм, лепш быў сацыялізм.

- Каўбаса дзяшоваяя, - у тон яму зазначыў салдат.

- І каўбаса, і шмат што іншае. Вазьмі агароды. Можна было пайсьці і накапаць бульбы ці там нарэзаць капусты. Нікому не шкада - усё калгаснае. А цяпер цябе гатовы з ружжа застрэліць за адну маркоўку. Вунь старога бамжа ў Зялёным і стрэльнулі. За дзьве маркоўкі аддаў жыщыцё. Не аддаў на вайне за радзіму, дык за дзьве маркоўкі аддаў. Не, нашаму брату пры сацыялізме лепш.

- Мусіць, пры сацыялізме і бамжоў не было. Не дазвалялася.

- Не дазвалялася, ага, гэта праўда. Нават жабракоў вывелі.

- А жабракі і бамжы - гэта не адной тое ж?

- Вялікая розніца, - сказаў бамж. - Жабракі просяць, а бамжы - ніколі. Хіба, калі ім самі даюць. Бо гонар маюць.

- Во як! А я й ня ведаў.

- Бы малады і шмат чаго ня ведаеш. Але я цябе навучу. Раскажу пра сацыялізм як вышэйшую фармацыю... Чаго? Капіталізму ці камунізму - ужо й забыўся.

- Але некаторым і пры капіталізме няблага, - сказаў салдат. - Вунь якія катэджы набудавалі. Зноў жа іншамаркі...

- Набудавалі, ага. Жульлё рознае. Што яны зарабілі на тыя катэджы? Накралі і карыстаюцца. Была ўлада савецкая, а стала бандышская. Знаеш, аднойчы я не стрываў. Ну, у Менску. Бачу, у двары двое корпаюцца ў новенъкім «БМВ». Знаеш, апошняя мадэль, усё ў ім блішчыць, бы ў люстэрку. І гэтыя пачынаюць у ім разьбірацца: дзе карбюратар, дзе турбанадуў, дзе шрус. А разьбіраюцца слаба, адразу відаць, усё зь нямецкай інструкцыяй звяяраюцца. Я падышоў, аж душа мая зьнямела, кажу: дазвольце мне, хлопчыкі, толькі зірнуць, я ж аўтамэханік. Яны паднялі галовы, убачылі мае транты, і адзін са стрыжанай патыліцай хапае гаечны ключ - мабыць, памеру 28 на 30, і як гаркне: прэч адсюль, бомж ванючы! Ну, я ім паказаў бамжа ванючага. Я ім выдаў. На двары аж кучка пэнсіянераў сабралася. И знаеш, мяне падтрымалі.

- Няўжо падтрымалі?

- Яй богу. Адзін сказаў: ноччу ім колы папраколваць, каб ведалі. Але гэта дарма. У такога прыгажуна колы папраколваць рука не паднімеецца. Хай ездзіць. Але я ўжо болей яго не пабачу.

- Хто ж вінаваты...

- Канешне, сам вінаваты, - азваўся бамж і перайначыў размову. - Ну, як там нашыя жабіны? Ці варушацца?

Пад той час яны зрабілі некаторы харчовы запас - налоўленых у балоце жабаў пасадзілі ў выкапаную на беразе ямку, напусыцілі туды вады, каб жабы пачуваліся лепей. А каб яны не вылазілі, бамж прыкрыў іх зьверху тонкімі жэрдкамі.

Цяпер амаль увесь час ён працядаў на балоце. Праўда, зблізу жабаў хутка ня стала, - ці ён іх палаўіў, ці, можа, адчуўшы небясьпеку, тыя перабраліся ў дальні канец балота, дзе было глыбей і рос трысынёг. Часта лазіць туды ў багну бамж асьцерагаўся; зноў жа там сталі трапляць дзіўнаватыя жабы, мусіць, жабы-мутанты, ці што? Некалькі разоў ён лавіў іх зь дзіўюма парамі даўгіх задніх лапаў і съпярша аж парадаваўся: будзе болей наедку. Але пасля пакідаў іх у багну - невядома яшчэ, чаго чакаць ад гэткага наедку. Іншым разам яму трапляліся невялікія жабкі зь дзіўна скасабочанай галавой -не ў канцы тулава, а быццам як збоку. Гэтых таксама давялося

адбракаваць. За той час бамж ужо набыў пэўныя веды пра жабаў і разьбіраўся ў іх ня горш за якога прафэсара. Дзіва што - столькі часу прабыў у балоце сам-насам з жабамі. Яго толькі трохі дзівіла, што жабы нідзе не квакалі, быццам усе страцілі свой адмысловы жабіны голас.

Надвор'е на той час увогуле спрыяла іхнаму бамжоўству. Зранку выдараўся негустыя туманы, на траву клалася раса. У паўдзён жа было нават съпякотна, і тады салдат перабіраўся на абрыву, у засень, пад хвоі. На сонцы ён стаў пачувашца блага: дужа кружылася галава, часам мутнела ўваччу, і ён пераставаў бачыць удалечыні. Але гэта ўсё з галадухі, ад недаяданыня, супакойваў сябе хлопец. Пра горшае не хацелася думачы. З абрыву ён не пераставаў сачыць за вогнішчам, якое слабенъка дыміла, хаваючы ў прысадку не патрэбны да часу агонь. Неяк ён задумаўся на абрыве і раптам заўважыў, як касыцярок моцна задыміў, заіскрыў пад свежым подыхам ветру, што налящеў ад рэчкі. Тады хлопец зірнуў у неба і спалохаўся - з-за бору сунулася шызая, з загорнутымі берагамі хмара, упершыню загрукацей далёкі раскоцісты гром.

На выпадак дажджу ў бамжа была падрыхтаваная нешырокая пячурка ў абрыве, дзе ляжала некалькі патушаных галавешак. Абпякаючы рукі, салдат пачаў пераносіць з кастра дробныя галавешкі, хаваць іх у пячурку. Але ён не пасыпей. Зь неба раптоўна абрывніўся дождж-лівені, берагавы пясок у момант змакрэў, рака задымела ад струмянёў і бурбалак, касыцёр хутка асеў і патух. Ужо змокшы ў сваім бушлаце, салдат падаўся да пячуркі, каб неяк урагаваць наношаныя галавешкі, але з абрыву туды таксама паліліся дажджавыя ручай, яны хутка залілі і пячурку, і ўсе галавешкі ў ёй. Тады хлопец стаў побач і роспачна апусціць руки...

Неўзабаве прыбег з балота бамж, таксама ўвесь змакрэлы, але з жабамі ў пале кухвайкі. Той адразу зразумеў, што сталася і, можа, упершыню брыдка вылайаўся.

- Ну што цяпер? Сырым іх жраць?

Салдат змоўчаў, ня ведаючы, што сказаць, - усё ж ён пачувашў сябе вінаватым, што не ўбярог касыцярка. Але і як

было ўберагчы ў гэтай залеве? Мабыць, бамж разумеў тое й не дакараў хлопца, толькі неяк надта засумаваў адразу. Ягоны звычайна дзейны, бадзёры настрой увачавідкі зъмяніўся на заклапочана-пахмуры.

- Дрэнь справы, - раздумна сказаў ён. - Што есьці будзем?

Што есьці, салдат ня ведаў; ня ведаў, што ў гэтай сітуацыі можна было прыдумаць, і ён вінавата маўчаў. Бамж абвяла апусьціўся на мокры пясок.

- І мне нешта сёньня... - сказаў ён і ня скончыў. Салдат занепакоена падняў галаву.

- А што?

- Ды ў грудзях душыць...

Салдат маўчаў, чакаючы, што бамж скажа нешта й яшчэ, але той не сказаў болей нічога. Яны абыдва съіхлі пад здробнелым ужо дажджом, размова далей ня йшла, кожны панура аддаўся ўласнаму клопату. Агульны, падобна, разам з дажджом адышоў старонай. Пасьля салдат павярнуўся і памалу падыбаў па змакрэлым беразе, шлёпаючы падэшвамі па набрынятым пяску.

Становішча іх пагаршалася. Толькі паспадзяваліся на лепшае, знайшлі, як уратавацца ад голаду, ды раптойны лівень адабраў у іх надзею. Што яны цяпер без агню? Ды й бамж пачаў наракаць на здароўе. А нядайна яшчэ выхваляўся: загартаваны арганізм, ніякая радыяцый не бярэ. Не, мабыць, перад атамнай чумой ніхто не ўтрымаецца. Справа толькі ў часе...

Але што ж ім рабіць?

Нядайна яшчэ шмат у чым, што тычылася іхнага тут побыту, салдат спадзяваўся на бамжа, чалавека болей спрактыкаванага ў зоне, мабыць, як і ў жыцці таксама. Але во аказалася, што й бамж ня ўсё можа і нават ня ўсё ведае. Пра што-колечы трэба даўмецца самому. Калі ня позна...

Між тым насоўвалася сырая, съюздённая нача, належала паклапаціца, як начаваць. У зямлянцы-нары ўсё абрушилася, лезыці туды было неяк. Трохі счакаўшы, пакуль съіхне дождж, яны пачалі ўладкоўвацца на абрыве. Недалёка ў лесе салдат

наламаў яловых галін, якія перацягнуў да абрыву, удвох з бамжом яны расклалі іх пад крайній сукаватай хвояй.

- Ну й нялага! Праўда, салдат? - падбадзёрыў сябе й яго бамж. - Галоўнае, ня падаць духам. А там як-небудзь...

Падобна на тое, сам ён падаць духам усё не хацеў, усё чапляўся за нейкую прывідную надзею. Зрэшты, так, можа, і лепей, думаў салдат. Чым марнець ды стагнаць, лепш рабіць выгляд, што горшае не настала. Як настане, тады й паякочаш.

Але й як жыць з такім адчувањнем?

Усё ж, мабыць, трэба б яму мець іншыя харектар, не рэагаваць так драматычна на нягоды жыцьця, - можа, так было б лепей. Навучыцца болей трываць, чаго ён ня ўмееў, хоць ужо й так натрываўся нямала. Калі б там, у казарме, ён неяк стрываў, перажыў сорам і абрязу, як гэта зрабіў ягоны зямляк Пецюхоў, можа б усё й абышлося. А так нарабіў бяды і гэтamu сабаку Дробышаву, і сабе таксама. І калі Дробышаў заслужыў, што паймеў, дык завошта ён гэтак пакараў сябе?

Але й як было рэагаваць інакшім не рэагаваць зусім? Ня мог ён ні скардзіцца начальству, ні дараваць крыўдзіцелям абрязу. Колькі ён наслухаўся ў жыцьці ды начытаўся ў кніжках, што чалавек ёсьць стварэнне вышэйшае і павінны мець здольнасць абараніць свой гонар. Дык вось ён і абараніў гэты гонар. І чаго тым дамогся?

Дамогся горшага, чым запэцканы гонар, - на гэты раз пагрозы жыцьцю. Што ўжо тут клапаціцца пра гонар, калі зынкае магчымасць жыць...

Во трапіў у ваўчынную яму. Колькі куды ні скачы - ня выскачыши.

Яшчэ не зусім съязнелася, як бамж лёг на калючую яловую кучу, падкорчыў ногі.

- Ну, а ты што? - гукнуў ён салдату. - Ідзі кладзіся. Удвох цяплей будзе...

Салдат доўга і моўчкі сядзеў поруч, думаў. І як зусім стала цёмна, таксама лёг плячмі да бамжа. Спакваля быцам зрабілася цяплей, памалу сунялася настылая дрыготка. І ён заснуў.

Бамж ляжаў ціха, стараўся лішні раз не варочацца, каб не трывожыць хлопца. Сну ў яго не было, пачуваўся ён блага, дарэчы, ня першы ўжо дзень. Сыпярша думаў, што, можа, прастудзіўся на балоце, як лавіў жабаў, але на прастуду было непадобна. Зноў жа да прастуды ён быў загартаваны, даўно ня кашляў і не смаркаўся, забыўся, калі хварэў на грып. Цяпер было такое адчуваныне, нібы ў яго зьлілася правае лёгкае, балела, што не ўдыхнуць; колкі дзён ён абыходзіўся частымі дробнымі ўздыхамі, рабіць хутка ня мог, мог толькі спаквала, памарудзіўшы; нават упраўляцца зь цяжкаватым вудзільнам яму было трудна. Не лягчэй было й нагіната за порсткімі жабамі. Лацьвей, калі сыпярша іх было багата. Пасъля, аднак, паменшала, і ён, ганяючыся за кожнай, проста зынемагаў да вечара.

Сярод самай начы ён, здаецца, заснуў, але праспаў зусім мала. Прачнуўся і ляжаў так, слухаючы лесавы шум. Таэмныя гукі лесу даўно яго не трывожылі, нічога ён не баяўся ні ў лесе, ні ў горадзе. І нават тут, у зоне, здаецца, нішто яго не магло напалохаць. Салдат за плячыма роўна і глыбока дыхаў, ад яго мкнула добрае, густое цяпло, яно заспакойвала. Усё ж куды лепш за адзіноту было ўдвох, нават з дэзэрцірам, можа нават забойцам. Але з маладзейшым. Усё ж старому патрэбны малады побач. Са старым часам цікава, але не заўжды прыемна - малады ж абнадзейвае, быццам малодзіць нават. Нават такога застарэлага бамжу, як ён.

Зрэшты, бамж не заўсёды быў бамж, некалі меў уласнае імя й нават пагоны на плячах, - як служыў у войску намесынікам камандзіра па тэхнічнай частцы. Апошняя пяць гадоў ягонай службы міналі ў далёкім прыпалярным гарнізоне, дзе ён мацаваў ракетны шчыт радзімы і жыў разам з жонкай, загадчыцай афіцэрскай сталовай, і маленкім сынком Дзяніскам.

Прыпалярны ракетны гарнізон па сутнасці мала чым адрозніваўся ад колішняга Гулагу; там далёка ня кожны мог стрываць нават год, а яны змушаныя былі трываць трэ, чатыры, а то й пяць гадоў запар, - пакуль дачакаюцца замены. Суцэльная снеговая нача бяз дня, маразы і сцюожы, гнятлівае

пачуцьцё закінутасыці на край съвету шмат каго даводзілі да канфлікту з начальствам, сям'ёй, нярэдка з самім сабой, што нават канчалася стрэлам у скроню. Міжволі вайскоўцы шукалі нейкае выйсьце, прадуху ў гнятлівым жыцьці і, вядома ж, знаходзілі яго ў бутэльцы ці, лепей сказаць, у бэнзынавай бочцы, у якіх «Ваенгандаль» завозіў на поўнач 95-градусны сыпірт. Гэты напой меў высакародны канъячны колер і за палярную ноч спажываўся дарэшты. А калі яго не хапала, тады ў мясцовай крамцы дужа павялічваўся попыт на адэкалёны, ласьёны ўсіх гатункаў, на розныя тэхнічныя вадкасці.

Нампатэх тады і ў сыне ня бачыў сваю хуткую будучыню, быў, як усе, - у меру піў і ня надта цвяліу начальства. Зусім не цвяліць было нельга, таго б не зразумелі ні сябры-таварышы, ні падначаленія, ні нават начальнікі. А галоўнае, не было такой магчымасці, абставіны вымагалі. Даванаццаць і болей гадзін у боксах каля настылай на марозе тэхнікі, з даўно памарожанымі рукамі, на сцюжы й скразьняках, у няспынных сутычках з начальствам - сваім штатным, штабным і правяраючым, - усё тое як мае быць выматвала сілы й нэрвы. Адзінім парагункам ад таго было выпіць, расслабіцца, абнавіць нэрвовыя сілы, каб заўтра зноў марнаваць іх у тых самых боксах і тых самых сутычках.

Так цягнулася шэраг гадоў; мабыць, дацягнулася б і да жаданай зьмены, калі б аднойчы ў разгар палярнай начы ў гарнізон не прылящеў новы камандуючы ракетных войскі. Генэрал толькі што быў прызначаны на гэтую пасаду рашэннем палітбюро, якое падпісаў сам Леанід Ільіч, і меў жалезную рашучасць навесыці бальшавіцкі парадак у самым стратэгічным родзе войска. Зрабіўшы двухдзённы разгон у падраздзяленіях, зняўшы з пасадаў двух камандзіраў і трох іх намеснікаў, генэрал выправіўся на ня дужа далёкі (за 250 кіляметраў) аэрадром стратэгічных бамбардзіроўшчыкаў. Натуральна, як самы вялікі ракетны начальнік, ён ня мог ездзіць на нейкім вайсковым «Уазе», а прывез з сабой у самалёце адмысловы ўрадавы «Зім», які яго й падвёў. А заадно спляжыў і без таго ня дужа бліскучую кар'еру дывізійнага нампатэха.

Зрэшты, даўно тое было, за шмат гадоў усё было перадумана, і ён даўно ня меў крыўды на тагачаснага генэрала, што, як ён чуў, дажываў свой век на падмаскоўнай дачы. Разумеў, вінаваты быў сам, ня трэба было так паводзіць сябе, належала б асьцерагчыся. Але й як асьцеражэсься, калі самы блізкі табе чалавек - жонка толькі й пільнавала, каб дзе падлавіць яго, падставіць начальству, бачачы ў тым сваё помсълівае жаночае задавальненне. Таго разу пасьля генэральскага разбору ў клюбе, як камандуючы ўжо выехаў за прахадную, і ў палку з палёгкай уздыхнулі, ён зь сябруком у акумулятарнай спажылі бутэльку 95-градуснага, і нампатэх заваліўся спаць. Мінулай начы спаў усяго тры гадзіны пасьля шалёнага перадпверачнага аўралу ў аўтапарку і цяпер спаў, як забіты. І рагтам жонка штурхae яго ў плячо - прыбег дзяжурны. Дзяжурны перадае загад камандзіра паехаць на 27-ы кіляметар, дзе ў камандуючага сапсаваўся «Зім». Дзяжурныя ўжо езьдзілі, ня могуць зразумець, у чым справа - рухавік не заводзіцца. Што было рабіць соннаму, нецвярозаму нампатэху? Абклаў матам жонку (нашто сказала, дзе сыпіць) і надзеў паўшубак. Машыну ён даволі хутка наладзіў (у той забракаваў ланцуг высокага напружання), і яна завялася. Але пакуль ён корпаўся пад капотам, напрактикаванае вока камандуючага, мусіць, нешта ў ім згледзела, ён папытгаўся прозвішча нампатэха і кінуў ад'ютанту - запішы. Нампатэх падумаў: ну, будзе падзяка ў загадзе, і сьціпла парадаваўся. Загад сапраўды неўзабаве прыйшоў з вынікамі высокай праверкі, і там пасьля шмат чаго іншага аб'яўлялася аб зваленнені ў запас неадпавядочых службе афіцэраў. Сярод іншых было і ягонае прозвішча. І гэта за два гады да выслупі на пэнсію, зь неладамі ў сям'і, у прыпалалярным гарнізоне, дзе немагчыма было знайсці ні кватэры, ні працы.

А тут і зусім разьюшылася жонка, якая не трывала яго ў пагонах, дзе ўжо было ёй мірышца зь беспрацоўным. Паўгода яна дамагалася разводу, а развёўшыся, тут жа запісалася з даўгавязым, бы жардзіна, пратаршчыкам, нядаўнім сваім улюбёнцам. Ды яшчэ наскардзілася ў палітадзел на маральнае разлажэнне нядаўняга мужа. У часе чарговых разборак на

партбюро ён, не стрываўшы, кінуў на стол свой партбілет і ў той жа вечар добра напіўся. Пасьля, як ня стала грошай, кудысыці паехаў з выпадковым субутэльнікам, у нейкім паўночным гарадку ўладкаваўся інжынэрам мясцовага аўтапарку, дзе праз паўгода яго зынізлі да брыгадзіра мэханікаў. Затым некалькі месяцаў рабіў шараговым шафёрам, пакуль ДАІ не адабрала правы. Мабыць, самая пара было адумашца, зрабіць нейкія высновы з свае кар'еры наадварот, але адумашца нампатэху не выпадала. Найперш не было часу. Жыў безь сям'і, вадзіўся з процьмай сяброў-субутэльнікаў, выдатных, на яго думку, мальцаў. Нехта зь іх прысватаў яго да таксама неблагой кабеціны (немаладой, праўда), якая рабіла ў гастрономе. Як ён цяпер разумеў, то была цярплівая жанчына і хацела яму толькі добрага. Яна нікому на яго ня скардзілася, калі ён па тыдні не паяўляўся дома, толькі часыцяком плакала, і аднойчы яму стала яе шкада. Як яна сказала, што, можа б, ён падлячыўся ў ЛТП, ён пагадзіўся. Тры месяцы ён сумленна адпакутваў сярод такіх, як сам, небаракаў, глытаў розную дрэнь, драў кішкі ад ванітаў. Але трывало, - ён сапраўды хацеў вылечыцца й завязаць. Ён дужа ўзрадаваўся, як доктарская камісія прызнала ягонае лячэныне скончаным і выпісала адпаведны дакумэнт, які ён з радасцю прывёз жанчыне. Тая, ня менш за яго ўзрадаваная, прыгатавала смачны абед з украінскім баршчом, які ён заўсёды любіў, заслала на стол новы абрус. Аднак не хапіла хлеба, і ён вырашыў зьбегаць у хлебную краму на суседній вуліцы. Гаспадыня дала яму грошай - дваццаць пяць рублёў у адной купюры, ён хутка купіў бохан хлеба і скіраваў дадому. Яму можна было ісці наўпрост, цераз двор, каля дзіцячага садзіка, а можна па вуліцы, дзе на рагу мясьцілася тутэйшая забягалаўка з ласкаваю назвой «Уралачка». Не падумаўшы, ён пайшоў па вуліцы і каля забягалаўкі канешне ж наткнуўся на даўніх сяброў - аднавокага Юзя і Колю Валяўку. Тыя дужа ўзрадаваліся сустрэчы, бо ня бачыліся ад пачатку лета, і папыталіся, дзе быў. «Лячыўся, - сказаў ён. - У ЛТП». - «Ну, і як?» - «Парадак. І спраўку маю». Сябры дужа ажывелі - спраўку належала абыць. Ён завагаўся, але тыя сказалі: «Ня бойся, можаш ня

піць. Ми за цябе вып'ем». Як було адмовіць харошым мальцам выпіць за сябе, і ён зайшоў - на хвілінку. Тая «хвілінка», аднак, задоўжилася, ён вибраўся з «Уралачкі» недзе апоўначы ў дым п'яны, бяз грошай і бяз хлеба. Прадаўшчыца трох дні праплакала, а затым сабрала ягонае майно ў стары чамадан і выставіла яго на ганак. «Ты мне болей ня муж. Тыム болей, мы не расьпісаныя»...

Пасъля былі й яшчэ жанчыны, добрыя і злыя, некаторыя спрабавалі перарабіць яго, адчуцьці ад згубнае жарсыці. Былі яшчэ два ЛТП, адзін ганебны прысуд «да хіміі». І ўсё марна, без жаданага выніку. Былы нампатэх ня мог перамагчы ў сабе прагнага шэрэнькага пацучка, пацучок пасълядоўна перамагаў нампатэха. Апошні пакутаваў, лаяў сябе за няўдачы й зрывы, але працягваў піць, спыніцца ён ужо ня меў сілы. Галоўнае - ня мог выскачыць з пэўнага кола сяброў. Кожны дзень ён быў на ўзводзе - за свае, заробленыя, ці на халяву, у доўг. Выпіць было куды лягчэй, чым прыдбаць паесыці, і ён часцяком швэндаўся па вуліцах галодны, нэрвова напяты ад незадаволенага жаданьня ўсё таго ж - выпіць. Толькі апынуўшыся ў зоне, на абсалютнай адзіноце, неяк суняўся, можа, тут паспрыяла прырода, а можа, страх набрацца радыяці, хто ведае. Магчыма таксама, што справа ў прымітывным ладзе жыцьця, дзе не было месца выпіўцы. Сапраўды, ніхто яго тут не падахвочваў, ня тузаў і не забараняў, тут ён круглы дзень пачуваўся свабодным, залежным толькі ад уласнае волі. А свабода, смак якой ён добра спазнаў у бамжоўстве, бы наркотык, цяпнула яго да яшчэ большай свабоды. Здаецца, ужо тут яна стала абсалютнай, і ён акрыяў. Калі б толькі пра гэтую атамную зону ня спраўдзілася рознае страхоцце - наконт радыяці, аблучэння, радыёнуклідаў ды іх наступстваў. Але, думаў ён, хіба небяспечная толькі зона? Хіба не хварэюць і не паміраюць воддарль ад яе - ад раку, сэрца, ад СНІДу нарэшце. І якая розніца, ад чаго памерці, калі прыйдзе той час. Ён сам сто разоў мог загнүцца, але ягоны час, мабыць, яшчэ не настаў. А як настане, ён шкадаваць ня будзе. Бо такое было жыцьцё.

Раныяй вясной міліцыянты выкурылі іх з пустой закінугтай дачы, дзе ён зь яшчэ адным небаракам перабылі зіму. Ды яшчэ навесілі на іх рабаўніцтва маёмасьці, якой яны й ня бачылі, бо дачу абраставалі да іх. Менавіта тады ён распыл - у зону! Мабыць, іншага месца на зямлі для яго не засталося. Прынамсі, падумалася, што ў зоне яго шукаць ня будуць, і ён пражыве там у спакоі, колькі дасыць Бог. Зноў жа ягоны напарнік, былы інструктар райкаму, сказаў, што ў зоне або адразу адкінеш капытгы, або загартуесья, як сталь. Напарнік ведаў, бо ён сам паходзіў з раёну, які апынуўся ў зоне. Праўда, разам ехаць былы інструктар не захацеў, меў нейкія прычыны. Ён жа важкіх прычынаў ня меў і паехаў, як некалі ехалі на цаліну ці на БАМ. Губляць яму не было чаго, грошай ён ня меў, чым харчавацца ў зоне, інструктар яму не сказаў. Але ў яго прапацелай шапцы зь летняй пары тырчэў іржавы рыбны кручок, які яго й выручыў. Ужо ён бярог яго, той кручочак... Увогуле ля ракі ўлетку жыць было можна, ніхто яго тут не трывожыў, за два месяцы ён не спаткаў ніводнага чалавека. Беглы з часыці салдат быў першы, хто тут зь ім павітаўся, і ён быў хлопцу рады. Усё ж, мабыць, чалавек не павінен жыць у адзіноце, нават воўк адзін не жыве.

Вось каб толькі лепш пачувацца...

Дагэтуль у яго не было падставаў на рагакаць на здароўе, пачуваўся няблага нават на поўначы. Праўда, тады ён піў. А тут як вып'еш - раптам натрапіў ён на выразную думку, ад якой апошнім часам неяк зусім адвыж. Во ў чым прычына, а ня ў той радыяцый...

Раніцай, як толькі пачало шарэць, побач заварочаўся салдат, і бамж зразумеў, што той прачынаецца. Сам ён ляжаў моўчкі, ня маючы ахвоты ўставаць і нават размоваю парушаць ранішнюю цішыню лесу. Не расплюшчваючы вачэй, слухаў, як салдат падняўся, трохі пасядзеў, надзеў у рукавы бушлат.

- Пайду. Па агонь, - сказаў урэшце хлопец.

Бамж памаўчаў крыху. Тоё рашэнне салдата не сказаць, каб было для яго нечаканкай, але не адзвалася й радасыцю. Дужа трывожліва было на душы ў бамжа, і ён спакваля папытаўся:

- І куды пойдзеш?
- А там хутар. За рэчкай.
- За зонай?
- За зонай.

Салдат пераабуўся, устаў, зрабіў сваю справу паблізу. Але ня йшоў. І бамж, набраўшы болей паветра ў балочыя грудзі, сказаў:

- Ты гэта... Можа, ня вартага і вяртагца? Сюды...
- А куды ж? - павярнуўся да яго салдат. - Куды ж болей?
- Ну, ці мала куды. Съвет вялікі.
- Съвет вялікі, а месца няма. Счытай, для нас нідзе нет.

- Для нас нет, - пагадзіўся бамж і ледзьве стрымаўся, каб не заплакаць. Чамусыці сълёзы падступлі да яго надта блізка, аж закруціла ў носе. Але кароткім намаганьнем ён стрымаў сябе.

Салдат ужо скочыў з абрыву, як бамж яго прыпрыніў.
- Слухай... Ты гэта там... Ну, можа, хоць чакушачку?
Ну, самагону, калі можа...

- Што?
- Ну, гэта... Выпіць мне, - слабым голасам патлумачыў бамж.
- Чаго захацеў! - няласкава азваўся салдат і хутка пайшоў берагам рэчкі.

Шлях свой сюды салдат з большага памятаў, той пралягай уздоўж крывулякі-ракі. Адсюль мо кілямэтраў пяць было да броду, а там яшчэ колькі полем да хутара. Заблудзіць ён не павінны, тым болей удзенъ. Толькі б не натыкнуцца на людзей, на міліцыю. Галоўнае - за рэчкай перайсьці гравійкушашу, па якой, напэўна, гойсаюць патрулі, занепакоена думаў салдат. Усё ж як ні было рызыкова, а трэба было здабыць агню, безь якога ім жыць стала неяк. А яшчэ хлопец тайў прыліпчывую надзею паесыці. Можа, у старога паесыці будзе чаго. Той раз ён частаваў салдата бульбай з прастаквашай і нават быў хлеб. Ён доўга яшчэ шкадаваў, што хлеба тады зьвёў адну толькі лусту і цяпер адчуў паў забыты пах зваранай у печы

бульбы з падгаркамі на верхніх бульбінах. Можа, яму пашчасьці, бо згаладнеў ён у зоне, як мае быць. А да жабаў так і не адолеў підготу і еў хіба, каб не сканаць ад голаду. Нішто яго так не гняло там, як голад, заўжды хацелася есьці. Ніколі раней ня думаў, што пачуцьцё голаду можа быць такім неадвязным і такім гнятлівым. Нават і ў тым даўнім выпадку, як спрабаваў уцячы ад мачыхі да бабулі на вёску і два дні праседзеў у пустым хлеўчуку без вады і ежы. Есьці тады нават ня дужа і хацелася, было страшна, што яго знайдуць. Яго і знайшлі. Дзяўчынкі з суседняга двара падказалі міліцыі, і тая яго ўзяла на съвітаныні соннага. Пасыля быў пастарунак, нейкая дзяўчына ў міліцэйскім, якая ўсё нешта ад яго дамагалася. Дужа сорамна было затым вяртацца да мачыхі, і ён яшчэ дзень ці болей ня еў. И не хацелася дурню...

Ісьці каля рэчкі сцяжынамі было даволі нязручна, тыя толькі дзе-нідзе захаваліся ў кустоў і лазняку, а ў большасьці пазарасталі хмызам і крапівой - ня згледзець. Тады ён прастаў шлях і шыбаваў дзе хмызыняком, а дзе лесам; часам трапляла перайсыці лужок з высокай, да калена травой, якая гучна шорхала па халівах ботаў. Людзей не было нідзе. Ды, мабыць, і не магло быць - усё ж тут пачыналася праклятая зона, якой палохаліся за дзясяткі кіляметраў адсюль. Ён таксама баяўся, але тое ранейшае страхавітае пачуцьцё, зь якім ён ішоў сюды, неяк прыгупілася. Падобна, ён стаў прывыкаць да небяспекі ці прымірыўся зь ёй як зь непазъбежнасцю. Можа, гэта й добра, а можа й не.

Абы толькі пашэнціла на хутары, думаў салдат. Абы не спаткаць там чужых, а дзед яму дапаможа. Як дапамог першы раз, дык дапаможа і яшчэ. Ды й ён уважыў старога - пайшоў, каб таго не абвінаваці, што схаваў. Праз той выпадак дзед нібы стаўся ягоным саўдзельнікам і, напэўна, таксама падлягаў адказнасці. Цікава, а ці падлягае адказнасці бамж? Мабыць, так. Усё ж салдат распавёў яму пра забойства, значыща, той павінен данесыці ўладам. Ва ўсякім разе не хаваць злачынцу. Такія вось законы і такое права - данесыці на таго, хто побач, з кім дзеляць хлеб і ложак... Дужа маральны закон, - нічога ня скажаш, разважаў салдат. Найбольшай бяды належала чакаць

ад людзей, якія дужа сябравалі з законамі, а бамж яго не прадасьць, тое салдат адчуваў пэўна. Чаму ён так адчуваў, хто ведае. Мабыць, пачуцьці ня маюць адказнасці перад законам, таксама як і перад розумам, таму яны й завуцца пачуцьцямі.

Адно было пэўна - за гэты бядотны час у салдата ня стала нікога больш блізкага за двух чалавек - дзеда і бамжа, во ў чым справа. Ужо яны ўтрок таксама, мабыць, звязаныя адным няшчасцем, і калі што - іх напаткае адна бяда. Ці, можа, ужо напаткала...

А можа, плюнунць на ўсё й магаць куды далей, - ня ў лад з уласным настроем падумаў салдат. Толькі куды?

Так разважаючы, ён ішоў краем бору, перайшоў невысокі баравы грудок. Стала цёпла, ён угрэўся, адышоў ад учарашияга залеўнага холаду. Бушлат яго амаль ужо высаx. Навакольны баравы лес, як заўжды, замілаванаю радасцю клаўся на душу. Хлопцу было ў ім міла і прыемна, і хоць на час прападала гнятліве пачуцьцё, што не зынікала ніколі. Ён з захапленнем азіраў амаль кожную хвойку і думаў, што, можа, гэта ў ягоных генах адгукаецца далёкая міласць продкаў да лесу? Ці, можа, лесу да продкаў - цяпер як дазнаесься? І раптам наперадзе перад ім раскрыўся вялізны пусты прагал, над якім шырока съвіцілася неба; шмат сонечнага съянгла ляжала таксама ў доле. Салдат падышоў бліжэй - на вялізным у некалькі гектараў прасціягу стаялі ссохлыя рыжыя хвоі з таксама ўсохлым рыхкым суччом, зь якога абсыпалася долу ігліца. Усё выглядала здаля, нібы даўняе вялізнае пагарэлішча. Але прыкмет вагню тут не было відаць, ніводная хвоя не абгарэла. Значыць, гэта адтуль, ад Чарнобыля, уражаны здагадаўся салдат. Мусіць, добра, аднак, сыпанула сюды стронцыем або цэзіем ці яшчэ якой халерай, і лес не стрываў. Толькі некалькі маладых асінак нясьмелала зелянелі між мёртвых хвояў, болей ніякага жыцця тут не было відаць.

Аж здрыгнуўшыся ад страхавітага пачуцьця, салдат збочыў свой шлях. У гэты нежывы лес страшнавата было паткнуцца, і ён пайшоў у абход. Для таго яму спатрэбілася зрабіць ладны крук, перайсьці невялікае, парослае альхой балотца і нарэшце ён выйшаў да рэчкі.

Тое, што ён называў бродам, быў колішні рачны пераезд - з абодвух берагоў да ракі вялі зарослыя ўжо быльнягом ды крапівой аўтамабільныя каляіны, налітыя ад учарашній залевы вадой. Салдат зняў боты і, сылізгаючы ў гразі босьмі пятамі, перайшоў неглыбокую рэчку. Апнуўшыся на другім беразе, падумаў, што недзе тут канчалася зона імаглі трапіцца людзі. Аднак да шашы ніхто яму не трапіўся, ён перабег няпрыбыльную пасыль падожжу гравійку і скіраваў у поле.

Закінутае пасыль чарнобыльскага выбуху поле густа зарасло немаведама чым - хамлакі нізкарослага жыта чаргавалаіся з зарасьнікамі аўсюга і вікі, нейкага бухматага разнатраўя, сярод якога дзе-нідзе тырчэлі хільня кукурузныя калівы, а то пачынаў ярка квітнець люпін. Усё тое ня першы год буяла і расло без патрэбы і рук чалавека, самахоць вяла і дзічэла нікому не патрэбным. Людзі страцілі цікавасць да гэтай зямлі. Хіба апроч дзеда.

Як на раёнінай далечы паказаўся шыфэрны дах дзедавага хутару, салдат аж адчуў хваляваныне. Тады, увесну, добра набадзяўшыся па сырых лясах і пералесках, ён забрыў сюды, бо далей ісьці ня мог, згладнеў дарэшты. Дзедаў падворак толькі здаля нагадваў хутар, а на справе быў крайній у вёсцы хатай. Але пакуль была вёска. Цяпер жа ад вёскі лічы не засталося нічога, апроч хіба некалькіх зьдзічэльных яблыніяў у быльых садках, падмуркаў ды студняў. Дамы дарэшты ўсе пабурылі, расыцягали на дровы, а то й папалі. На месцы некалькіх падворкаў хлопец убачыў съмярдзочыя, парослыя дзядоўнікам пажарышчы. Ён тады абышоў усю вёску і толькі на апошнім двары знайшоў жывога чалавека, які нават спрабаваў тут гаспадарыць: набыў каня, нацягаў такі-сякі інвэнтар, меў карову і пачаў гадаваць цялушку. Вакол сядзібы распрацаваў ладны пляц пакінутай зямлі, на якой нешта ўжо расло; зямля была дбайна апрацаваная і нават угноеная. Дзед, падобна, чуўся здаровы, ня дужа баяўся атаму. Ягоны прыклад даў бегламу салдату немалую надзею.

Салдат таропка крочыў да хутара па бульбяным палетку са свежа акучанымі барознамі; дзе-нідзе ўжо

зацьвіталі бела-сінія кветачкі. Мабыщъ, нішто будзе ў дзеда бульбачка, па-гаспадарску падумаў салдат.

Ён яшчэ не дайшоў да хутара і, мабыць, мала што згледзеў там, як штосыці яму не спадабалася. Штосыці там было ня так, як тады, калі ён завітаў у першы раз. Найперш не было варотаў, і ўжо з поля быў відзён голы дзедаў падворак. Але ці не пусты ён? Ні дзедавага каня, ні каровы зь цялушкай, якія некалі пасьвіліся паблізу на прывязі, нідзе не было відно. Не адзываўся таксама пранізлівым брэхам Кудлацік. Прыцінаючы непакой, салдат паціху ўвайшоў у двор і адразу ўбачыў старога. Дзед моўчкі сядзеў на ганку і нават не зьдзівіўся ягонаму прыходу, не павітаўся.

- Што ў вас здарылася? - запытываўся салдат, ужо адчуваючы пэўна, што здарылася кепскіе.

Дзед павёў на яго патухлыем, няўцямным позіркам і моўчкі разьвёў рукамі. Мяркуючы па ўсім, гаварыць яму было трудна.

- Але што? Што такое?

- Ды во, - мовіў нарэшце гаспадар, - разбурылі, абрарабавалі. Усё! Усю маю працу. Столікі старайся...

Здалося, ён аж заплакаў, - зморшчыў аброслы сівізною твар і высмаркаўся на траву.

- Але хто?

- А хто ж іх ведае - хто. Прыйехалі з фурай...

- З фурай?

- Ну гэтай - міжгародныя перавозкі...

- Ноччу?

- Удзень. Надвячоркам. Пагрузілі каня, карову зь цялушкай. Выграблі збажыну, ячменя з кубла... Перавярнулі ўсё дагары дном - валюту шукалі.

- Валюту?

- Ну.

- Але хто? Што за людзі? Свае, прыежджыя? - ня мог супакоіць хваляваныя салдат.

- А хто ж іх знае. Чацьвёра Спраўных такіх. У скуранках. І з наганам. Кудлаціка застрэлілі.

- Во як!

- Вунь за хлевам ляжыць. Закапаць трэба...

Спакваля стары стаў спакайнець, рукавом заношанай сьвіткі выцер змакрэлыя вочы. Трудна падняўся з ганку. Прыйгнечаны горам ён здаўся салдату бышчам меншым у росыце, чым быў раней, схуднелым і бездапаможным.

- І што казалі? - дапытваўся салдат. - Можа, мянен шукалі?

- Не. І не пыталіся, рабаўнікі нейкія.

- Дык, можа, у міліцыю трэба? Заяву напісаць?

- Не. Сказалі: заявиш у міліцыю - усё спалім. Ды й міліцыя - ці не янай навяла гэтых. Яны ж усе ў хаўрусе, - ціха, бы сам з сабой, разважаў стары, стоячы сярод спусьцелага двара. Дзъверы ў хляўкі й каморы былі расчыненыя насыцеж, у сенцы таксама. На траве ляжалі скінутыя з крукоў вароты. Відаць, стары быў моцна ўражаны тым, што тут адбылося і, падобна, паў духам. Салдат таксама быў уражаны і ня ведаў, чым суцешыць старога. Між тым ішоў час, доўга тут заставацца яму не выпадала, і ён зважліва папытаўся:

- Паесыці ня знойдзецца?

Дзед, падобна, трохі аціх у сваім горы і адчуў чужы клопат таксама. Мабыць, згаладнелы выгляд салдата закрануў у ягонай душы іншыя струны.

- Каб жа было што! У печы другі дзень не паліў. Гэта... Чакай, можа, хлеба асталаася...

Ён патупаў у сенцы, пастукаў там чымсь - дзъверцамі ці шуфлядамі - і вынес хлопцу няроўна ablamanы кавалак хлеба. Ладны, аднак, кавалак. Салдат адламаў ад яго частку і стаў прагна жаваць. Хлеб быў такі смачны, што ён глыгаў яго, здаецца, не дажаваўшы, увесь час, аднак, пазіраючы праз вароты на дарогу і поле. Дзед зноў апусыціўся на ганак.

- Абжыўся, называецца, - на восьмым дзясятку. Думаў, хоць позна, але дачакаўся свае пары. Хоць праз Чарнобыль. А то ўсё неяк было: то калектывізацыя, то вайна, то ўздым сельскай гаспадаркі. А тут Чарнобыль! Казалі, усё шкоднае - і малако, і прадукты. Яно, можа, каму і шкоднае, а мне нічога. Займеў гаспадарку. Адзін. Кішкі ірваў, але ніхто ня шкодзіў. Мусіць, баяліся сюды патыкацца. А я не баяўся - рабіў. Дзень і

ноч. Затое і меў. Гэта раней задарма. А тут, што зрабіў - тваё. Што пасеяў - сабраў. Шкада, Чарнобыль гэты, каб ён прапаў. Хто яго выдумаў на нашу галаву?..

- Вучоныя выдумалі, - ціха мовіў салдат. - Самыя перадавыя ў міры.

- Каб яны сказіліся, тыя вучоныя. Хай бы лепш жнярку лепшую выдумалі, каб во ня мучыўся з гэтай, - кіўнуў ён на паўразабраную жнярку, што мясьцілася ля варотаў у двары.

- Ім жа, каб плутоній узбагачаць. На ракеты.

- А, ракеты ім трэба! Цяпер во дамавін не набярэсцься, як пачнуць ад Чарнобыля мерці. Дамавіны трэба. Кажуць, у Менску ўжо ў цалафане хаваюць. Ці праўда? А я сабе зімой з сухой дошкі змайстраваў, вугалкі на замок узяў - добрае дамаўё палучылася. Дык забралі й яго. Казалі, спатрэбіцца. Каб ім гэтак умерці спатрэбілася...

Сумна і горка было слухаць тое салдату, але словаў сущэшніць у яго не знаходзілася - у яго ня меней балела сваё. Ён праглынуў палову кавалка і не наеўся - хацелася зьесці ўсё.

- Дзед, можа, маеш яшчэ запалкі? - прыпамятаў ён і другую сваю патрэбу.

- Не, запалак ня маю. У самога недзе паўкарабка асталася. Але, калі трэба магу «кацюшу» даць.

- Якую «кацюшу»?

Дзед моўчкі пайшоў у сенцы і хутка вынес адтуль невялікі руды капшучок, развязаўшы які, выняў «кацюшу» - кавалак крэмению, абраманы канец напільніка інейкі абрывак трантаў.

- Во, ударыць, іскра выскачыць, затлее і разъдзымуць.

- Добра. І яшчэ... Там напарнік захварэў. Каб як падтрымаць...

- Гэтак? Захварэў, кажаш? - насыцярожыўся дзед, і ў яго спакутваных вачах мільгануў ценъ непакою. - Ад атamu, можа?

- Хто ведае. Але есьці няма.

Дзед уздыхнуў, павярнуўся, быццам куды выправіўся, ды спыніўся.

- Што ж табе даць? Каб жа ня выграблі ўсё. Во бульбачкі зь меж засталося. Сказалі: мы добрыя, гэта табе, каб ня ўмёр. Дык бяры з паўмяшка.

- Не данясу.

- Ну вядзёрка...

Яны ўдвох пайшлі ў цёмынны прахалодны застаронак, дзе гаспадар, грузна дыхаючы, навыбіраў зь нейкай скрыні леташняй, з доўтімі белымі паасткамі бульбы. Набралася няновае пакарабачанае вядзэрца. Здаецца, не без шкадаваньня дзед падаў вядро хлопшчу.

- Во, болей няма. Каб ты гэта двумя днямі раней - усё было: і сала, і каўбасы. Дык пабралі. Не пабаяліся, што й радыяццы...

- А і праўда, што радыяццы? - занепакоена спытваўся салдат.

- Хто ведае. Я еў і нічога, яшчэ не памёр во. І ўнукам даваў, як прыяжджалі. Але тыя наўрад ці самі жраць будуць - на продаж! У Москву павязуць на нітрафрацыю.

Вось табе й на, думаў салдат. Ён спадзяваўся, што хоць дзед жыве ў бясьпецы, неяк гаспадарыць ля самай зоны, не галадае. Аж на дзеда знайшлася іншая пошасьць - не радыяццы, ня голад, дык бандытызм. Раней сялян рабавала ўлада, а цяпер гэтая - на фурах. Сапрауды, куды дзецца працоўнаму чалавеку, дзе знайсыці прыгулак?

Салдат таропка разъвітаўся і зь вядром у руцэ пашыбаваў па тым самым полі наўпрост да ракі. Сыпярша азіраўся, але дзеда не было відаць. Наводышыбе ад пабуранай вёскі сіратліва мясцілася абрабаваная сяліба, трохі прыхаваная за некалькімі дрэвамі садка. Бы партызан, бы партызан, - думаў пра сябе салдат, прыпамятаўшы нейкі фільм, што глядзеў у дзяцінстве. Толькі там партызаны несылі ў лес авечку, а ён - вядро бульбы. І ўсё тоячыся, баючыся. Не нашмат, аднак, зъмяніліся часы... Праўда, тыя хоць мелі віントоўкі, а ён што?

Увесь час на хадзе ён саваў руку ў кішэню бушлата і адшчыкваў патроху хлеба. І кожны раз думаў, што гэты раз - апошні, што астатніе трэба пакінуць бамжу. І ня мог

утрымацца. Голад яго, здаецца, ад таго ня меншаў, а нават большаў. Тады ён аж вылайў сябе - трэба ж урэшце знаць меру! Ды ягоны дурны жывот, мабыць, не хацеў ведаць меры і патрабаваў яшчэ. Тады салдат стаў суцяшаць сябе, што бульбу ўжо ён прынясе ўсю. Яны напалаць на беразе прысадку і напякуць яе - хопіць на двух. Ужо ён наесца...

Сонца тым часам увабралася ў паўдзённую высь і здорава прыпякала плечы ў бушлаце. Салдат зъдзеў шапку і сунуў яе пад дужку вядра. Так стала вальней і не было відаць, што ён нясе. Ён удала перайшоў затравянелое поле, зноў выйшаў да аброслых крапівой каляінаў на бродзе. Тут трохі спачыў у цяні пад алешышнай, зноў разуўся. Переходзіў брод, не съпяшаючыся, з насалодай мацаючы босымі ногамі ў съцюдзёной вадзе. На другім беразе сеў, каб абуцца. І тады нейкая сіла змусіла яго зірнуць пад сучко недалёкіх елак. Съпярша ён нічога там не зауважыў, а затым зірнуў зноў і сумеўся ад сполаху. Між елак ля броду стаяў худы, нейкі быццам аблезлы, зь белаватымі праплешынамі на баках воўк. Што то быў воўк, а не сабака, салдат адчуў пэўна: такімі настырчанымі і маларухавымі сабакі не бываюць. А ў гэтага - настырчаныя вушы, апушчаны долу хвост... Аднак у ім не прыкмячалася і ніякай адзнакі хцівасыці - можа, болей зъдзіўленыя і зъбянтэжанасыці ад нечаканай сустрэчы з чалавекам. Не адрываючы позірку ад вайка, салдат падняўся, узяў вядро. Воўк здаля толькі пільна сачыў за ягонымі рухамі, сам, аднак, застаючыся разгублена нерухомым. У паставе вайка па-ранейшаму не было жаднай прыкметы драпежнасыці - хіба адчай і бясьсільле. Можа, як і чалавек, ён быў згладнелы і чакаў якой дапамогі, падумаў салдат. А калі ён шалёны? І салдат съпярша памалу, а затым усё хутчэй пашыбаваў ад ракі. Воўк за ім не пабег.

Штораз азіраючыся, хлопец шпарка ішоў краем бору. Напачатку праз хвойнік яму быў відаць воўк, але спакваля яго аблезлая постаць пачала зынікаць, заслоненая дрэвамі і падлескам. Хутка ён і зусім скаваўся. Тады салдат пайшоў крыху марудней. Гэта нечаканая сустрэча ў лесе новым клопатам уварвалася ў ягоную душу. А ён пасъля гутаркі зъ

дзедам у каторы ўжо раз гатовы быў павершы, што не такая яна ўжо і страшная - зона. Што і ў зоне ці каля яе жывуць людзі. Але воўк... Нават воўк! Хіба такі павінны быць нармальны воўк у летнім нармальным лесе? Але калі воўк так падупаў, дык чаго тады чакаць людзям?

Застаўшыся ўранку адзін, бамж доўга й нерухома ляжаў на лапніку, захінаючыся ў сваю кухвайку. Пачуваўся ён кепска, дужа не хацелася ўставаць, было санлява-млосна, сілы ўвачавідкі зынікалі. І ён ня мог даўмецца, што зь ім адбываецца.

Мабыць, ён яшчэ трохі забыўся ці задрымаў і прачнуўся ад млоснай задухі - не хапала паветра, было дужа горача і хацелася піць. Але вада была толькі ў рацэ, за абрывам, - як да яе дапяцца? І бамж усё ляжаў, баючыся скрунцца з належанага месца, бо ня меў упэўненасыці, што зноў можа сюды вярнуцца.

Празь нейкі нядоўгі час ён адчуў, што стала ѹ зусім кепска, усё ў ягоным нутры гарэла. У роце было суха, язык стаў шурпаты, бы яловая шышка, - не паварушыць. Усё болей дакучала смага, і ён думаў: трэба паўзыці да ракі. Зараз, зараз трэба намагчыся ўстаць, казаў ён сабе ў думках і ня мог устаць. Усё ляжаў, і стан яго ўсё горшаў.

Як зусім стала кепска, зразумеў, што зараз жа трэба вады... Тады нейкім намаганьнем устаў на калені і споўз зь невысокага абрыву. Тут, на ўгрэтым сонцам пяску зрабілася ѹ зусім невыносна. Хістаючыся, ступіў колкі кроکаў і ўпаў каленямі ў гарачы пясок. Далей поўз - на кукішках цераз пясок і травяністы бераг, пакуль нарэшце не дапяў да вады.

Ён спрабаваў піць, лежачы, але гэтак было нязручна, ён намачыў сабе ўсе грудзі ў кухвайцы і не напіўся. А галоўнае - вада аказалася зусім не такой, як чакаў, - цёплай, мутнай і брыдкай. Яна не спаголіла смагі, не дала ніякай палёгкі, а шлях да яе зусім зынясіліў бамжу. Паляжаўшы нямала часу на беразе, ён зразумеў, што трэба вяртацца ў засенъ. На гэткай гарачыні доўга ня вытрымаеш.

Шлях па беразе ўгору быў і зусім жахлівы - бамж прапоўз кроکаў дзесяць і зынясілена ablёг на траве. Дыхаць зусім стала неяк. Цела ўсё гарэла, і ён не разумеў чаму. Ад сонца ці, можа, у ягоным нутры быў такі жар? Усё ж ён неяк дапоўз да абрыву, трэба было ўскараскацца на яго, пад хвоі, у засенъ. Але як?

Трохі паляжаўшы, ён падняўся на қукішкі, затым на ногі, ablёгся грудзьмі на ўзоровак і не ўтрымаўся. Ногі падламіліся, галава закружылася, бор кудысьці паехаў, і ён споўз долу. Так, мусіць, ня трэба было яму паўзыці да ракі, траціць апошнія сілы. Палёгкі сабе ён не прыдбаў, а становішча сваё пагоршыў. Як і ў жыщыці. Дамаеш нешта зрабіць, каб лепш, а робіцца наадварот - яшчэ горш. Запаўзыці ў сваю нару? Але там з учарашияга ўсё абрушылася, скову там не было. Ну але няўжо ён не адолее гэтых паўтарамятровы абрыву, - аж зазлаваў на сваю зынямоту бамж. Няўжо ён так аслабеў?

Новая спроба, аднак, таксама не прынесла посьпеху, - чалавек аблязаўся грудзямі, шкрабаў башмакамі па ўсохлай, з каранямі зямлі, а ўскараскацца на абрыву ня мог. І зноў зынясілена асядаў долу. Але ён так імкнуўся ў лес, пад засенъ хваёвых шатаў, дзе, думалася, быў яго паратунак.

Пасля чарговае і марнай спробы ён, здаецца, страціў прытомнасць.

А як ачуяў, не адразу зразумеў, дзе ён. Побач была нейкая земляная сцяна, пад ёй зьявіўся нешырокі цень - сонца заходзіла за бор. І бамж адчуў прахалоду. І тады ён прыпамятаў салдата. Ці вернецца салдат? Зрэшты, наўрад ці вернецца, чаго яму вяртацца сюды - на пагібель у гэтую праклятую зону? Хай ідзе куды ў белы сьвет, можа, знайдзе іншае месца. Дарма ён яго тут тримаў, прынаджваў і суцяшаў - трэба было адразу прагнаць. Аблаяць апошнімі словамі й прагнаць - куды лезеш, дурань! Ды во пашкадаваў і пагубіў. Хаця ці пашкадаваў? Усё ж ён быў тут патрэбны, таму бамж і пакарыстаўся ім. А цяпер салдат наўрад ці доўга працягне, жальліва разважаў бамж са спазынелаю, аднак, жаласцю. Цяпер яму стала зразумела, чаму партыйны інструктар зь ім не паехаў, толькі хваліўся зонай. Нікога яна не гартуе - яна ўсіх губіць. Але што крываўца на

інструктара, можа той толькі выконваў партыйнае даручэнне сярод бамжоў. Бо мусіць жа, партыя і сярод бамжоў павінна весыці нейкую масава-растлумачальную працу. Хоць бы пад лёзунгам: савецкім людзям атам ня страшны, як коліс пісала газэта «Правда». Разумныя ў тое, вядома, ня верылі, але колькі іх было, разумных. Калі ў часе ягонай службы ў войску да каго з афіцэраў падкатваўся асабіст з дужа сакрэтным даручэннем, мабыць, ніхто таму не адмаўляў. На тое не хапала ні розуму, ні адвагі, усе спраўна выконвалі ўсё, што патрабавалася. Кожнаму тады абяцалі: як вы - нам, так і мы - вам. Тое падабалася. Але як яго вытурылі з войска, і ён пабег да асабістаў па дапамогу, тады атрымаў ад іх кукіш: прабач, нічога ня можам, ня ў нашай кампэтэнцыі.

А як ён ім паказаў кукіш, ужо стаўшы бамжом, тады амаль што пакрыўдзіліся - ну, такога ад цябе не чакалі, вэтэрэн, нашая апора і надзея. Але ўжо тады ён пляваў на ўсё і на ўсіх на съвеце, ён стаў жыць толькі ўласным клопатам і ні на каго не зважаў. Якую з таго меў карысць - іншая справа. Ягоны настаўнік бацька ўсё жыцьцё пражыў для людзей і дацягнуў да дзевяноста гадоў. Але што гэта было за жыцьцё? Асабліва апошнія гады. Зънямоглы, усім пакінуты ў глухой, непэрспэктыўнай вёсцы, ён ціха сканаў, і толькі праз тыдзень яго выпадкам знайшла суседка. Пахаваць не быво каму, сына нідзе не маглі знайсці, бо ніхто ня меў ягонага адресу, ён гадоў восем не пісаў бацьку - не было чаго. Мабыць, гэтак жа лічыл і астатнія два сыны, якія жылі немаведама дзе і пра бацькову съмерць, можа, яшчэ й не дазваліся.

Нядобры ён быў да бацькі, ня лепшы й да сына - таго лабаценькага Дзяніскі, якога некалі пакінуў у ракетным гарнізоне. Але калі да бацькі асаблівых сантымэнтаў ня меў, дык за сына дужа балела душа - які ён, дзе ён, ці жывы хаця? Усё зьбіраўся напісаць, зъезьдзіць, але куды і за што? Ды й былая жонка, маці Дзяніскі, хіба магла яму адказаць - яна толькі дамагалася ад яго алімэнтаў. А Дзяніскі, можа, няма ўжо і ў жывых? У свой салдацкі ўзрост, можа, пратаў дзе ў Афгане, у Чачні, у якой са шматлікіх гарачых кропак, куды пішчом лезьлі нашыя інтэрнацыяналісты, пасылаючы чужых сыноў пад

мусульманскія кулі. Папраўдзе ён баяўся дазнацца горкае праўды пра сына і жыў, нічога пра яго ня ведаочы. Яму аж занадта хапіла таго горкага болю, што ён стрываў у памятны дзень свайго развітання з сынам.

Зъехаць быў змушаны, зъбіраўся рабіць тое ціха, неўпрыкмет, як не было дома жонкі. Разьведзеная, яны доўга жылі ў адной кватэры, у адным пакой і між імі - пяцігадовы Дзяніска. Таго дня зранку жонка выправілася ў сваю сталоўку, ён, не зусім цвярозы паслья ўчарашняга, торапка пакідаў у сумку свой небагаты набытак і надзеў афіцэрскі шынель са споратымі пагонамі. Дзяніска адразу заўважыў бацькавы зборы і кінуў металічны аўтамабільчык, якім гуляў на падлозе. «Ты куды, папка?» - «Я хутка», - схлусіў бацька, каб не трывожыць сына. «Ты ў краму па шакаладку?» - дапытваўся сын. - I я з табой». «Я ня ў краму, я ў іншае месца». «Вазьмі й мяне ў іншае месца», - бы што прадчуваючы, прасіўся сын, ужо надзяваючы сваю куртачку. Што было зь ім рабіць? Сварыцца ў яго ўжо не было сілы, але і куды ён мог яго ўзяць? «Ня йдзі за мной, заставайся дома», - строга загадаў ён, і Дзяніска заплакаў. Дзіцячая душа, мабыць, ужо адчувала благое, ашукаць яе было нельга. А ён тады й не падумаў, што болей ім не пабачыцца. Выскачыў у дзвіверы і накінуў на прабой дужку замка. У пакой пакрыўджана плакаў Дзяніска, і ён не хацеў чуць дзіцячага плачу. Той плач прадаўжаў гучэць у ягонай памяці ўсе наступныя дваццаць ці болей гадоў, часам прападаючы, а то раптам узынікаючы - нясьцерпна, да роспачы. У згадках, снах, самых недарэчных па часе ўспамінах...

Ну, але дзе ж салдат? Чаму не прыходзіць салдат?

Бамж ужо адкінуў свае нядаўнія велікадушныя думкі пра тое, каб салдат не вяртаўся - яму дужа трэба было, каб вярнуцца. Што б зрабіў, калі б вярнуўся, чым бы дапамог бамжу, ён ня ведаў. Наўрад ці яму што памагло б. Але цяпер ён прагнуў пабачыць салдата, тое было вельмі патрэбна бамжу. I можа б, ён прынёс хоць малое каліва, хоць бы адзін глыгок. Яму так хацелася цяпер глынуць хоць трошкі, - адчуваў, тады стала б лепей. Як лепей было заўжды, калі вып'е. Дурны ён, што

паспадзяваўся, быццам адвыкне ў зоне. Нашто было адвыкаць?

Можа, выпіць - было самае лепшае ў яго бязладным жыццем. А ад лепшага не адмаўляюцца. Ды й навошта? Дзеля чаго? Шкада, што найкаштоўныя ісціны прыходзяць непапраўна позна.

Дык дзе ж салдат?

Невядома чаму ён зноў пачаў караскацца на абрыў, зрушыў зь яго пласт зямлі, і ўсё няўдала. Чаму ён гэтак караскаўся - хто ведае. Але такая была яго неўсьвядомленая апошняя воля -кудысь караскацца. Спазнелая, марная воля. Як і ўсё спазнелае, тое рэдка бывае ўдалым. Ня стала яно ўдачай і для бамжа. Мабыць, паратунку яму не было ўжо нідзе, і ён падсьвядома адчуваў тое. Ды нейкая добрая ці не воля цягнула яго туды, на абрыў, да іх учарашняга лаўжа, здавалася, так было трэба. І тады ён адчуў, што гэты покліч - покліч канца. Сканаць належала на ўласным месцы - у лаўжи ці ў ложку, але ў сваім кутку.

Але дзе ягоны куток? Кутка ў бамжа даўно не было, а можа, не было й ніколі. Ён свой куток прафукаў, пратіў, той растаяў у прывідным алькагольным тумане. А цяпер бы ён так спатрэбіўся. Хаця б для магілы...

Пасля чарговae спробы ўлезьці і чарговай няўдачы ён адчуў, як запякло - агнём апаліла ў грудзях, і чымсь салёнym напоўніўся рот. Тады ён сплюніў у пясок, адчуваючы, як хутка зноў стала поўніцца ў роце. Не адразу ён зразумеў, што гэта ішла кроў. Кроў ішла з горла. Тоe яго спалохала, але толькі на момант. Мабыць, так яно й павінна быць. Усё папярэднje было падрыхтouкай да такога канца.

Ён ляжаў на баку пад абрывам і ўжо не пляваў, толькі павярнуў долу твар. Кроў плыла на пясок. Усё ж крыві было шмат, і мабыць, трэба быў час, каб яна сышла ўся. Зь ёй сыдзе ѹ жыццем...

Але, можа, раней прыйдзе салдат?

Салдат зрабіўся дужа патрэбны бамжу - зусім ня дзеля паратунку, а для чаго, ён і сам ня ведаў. Што б ён сказаў салдату? Увогуле сказаць было шмат, для таго не хапіла б

жыцьця. Але, можа, найперш разьвітацца. Развітацца, не расказаўшы. Вось так, нічога ён не пасъпей у жыцьці - ні для сябе, ні для другіх. Жыцьцё нядайна яшчэ здавалася такое нясыцерпна даўгое, а апынулася кароценъкім, бы заечы хвосьцік... А гэтага нядаку-хлопца таксама скруціць тая ж самая радыяцыя, што даканала яго. На самым пачатку ягонага маладога жыцьця. Усё ж жыцьцё, якое б яно ні выдарылася, самае каштойнае ў съвеце перад чорным правальлем канца.

І ўсё ж ён хаець дачакацца салдата. Можа б, той прынёс хоць глыток. А так...

Што значыма гэтае А ТАК, ён ужо не дадумаў. Ягоная цъмяная, з прывідамі съядомасць згасла. Паволі, трудна, быццам з астагніх сіл чапляючыся за яву. Нарэшце зынікла зусім...

Салдат нёс бульбу, ён дужа съпяшаўся. Невялікае вядзерца, аднак адрывала руکі, і ён хапаў яго за драцяную дужку то правай, то левай рукой. Невядома, ці яно сапраўды было цяжкое, ці хлопец надта аслабеў у гэтай дарозе. Час ад часу ён спыняўся пад хвоямі, ставіў вядзерца ў дол і нядоўга спачываў, штораз азіраючыся па бакох. Не, ваўка пакуль не было відаць, воўк за ім ня йшоў. Наўрад ці ён быў здолыны бегчы, той пляшывы дахадзяга-воўк. Але й чалавек траціў сілы, дарма, што быў малады. Трудна было дыхаць, у грудзях увесь час тахкала сэрца, ён дужа змакрэў ад поту, але бушлат не скідаў. Зынімаў толькі шапку, як адпачываў. Паслья то надзяваў яе на галаву, то клаў на бульбу ў вядзерца. Усё роўна, і так, і так было душна, цяжка і нязручна. Зімовая шапка замінала яму, але й кідаць яе не хацелася. Ён думаў, што шапка ўсё ж беражэ галаву ад нуклідаў.

Сонца ўжо схілілася над лесам, съяціла збоку і не так пякло, як у паўдзён. У лесе пабольшала прахалоды - нават на хваёвых грудках не было душноты. Між хвояй гуляла-пералівалася цёплае, залацістае съятло, па імшыстым доле слаліся касыя цені, патрэсквала сухое гольле пад ботамі. Там-сям буялі верасы, а то пачыналі ўбірацца ў сілу, зацьвітаць

зарасьнікі чарніц. Але ягад яшчэ не было. Ці дачакаецца сёлета ягад? - самотна падумаў салдат.

Балота ён абышоў стараной - прадбраўся праз хмызьняк і апынуўся на беразе рэчкі. Адсюль ужо блізка было й да іхнага стойбішча, і ён прысьпешыў свой хісткі крок - хацелася, як найхутчэй.

Хмызьняковай сцяжынай ён выйшаў нарэшце на іх беражок і трохі сумеўся - бамжа нідзе не было. Ні каля рэчкі, ні на беразе, ні на абрыве. Яшчэ праз колькі кроکаў ён згледзеў скорчаную постаць пад абрывам і падумаў, што той заснуў. Але штосьць яго затрымавыла, - надта ўжо скорчаная пастава бамжа прымусіла салдата кінуць вядзэрца і пабегчы туды. Там найперш ён убачыў згусяцелую кроў на пяску, на плячы кухвайкі і аж знячывеў ад думкі, што бамжа забілі. Ажно пасъля зразумеў, што кроў ішла з рога. Бамж быў нежывы.

Надзіва самому сабе, салдат ня надта й сплохаўся. Адчуў толькі вострае пачуцьцё непрыемнасці, нават гідоты, а затым і зьдзіўленыня - нашто так? Быщам бамж зрабіў тое сам з пэўным нядобрым намерам. Пасъля, аднак, зашчымела шкадаваныне і зь ім - паўзабытае адчуваныне ўласнай пакінутасці. Цяпер зноў ён адзін. Сам на сам. І ўся гэтая бульба - яго. Яе можна съячы і аднаму ўсё зъесці. І ня трэба нікому аддаваць рэшту хлеба ў кішэні, - усё ж выгода ад гэтай неспадзянай съмерці. Ён асьцярожна дастаў абкрышаны кавалак і пачаў яго есці. Мусіць, як у вайну. Вэтэранны расказвалі, што чым больш гінула ў роце, тым больш для галодных заставалася харчу. І гарэлкі. А ён не прынёс бамжу выпіць, нават не папытаўся ў дзеда... Было журботна і паныла.

Салдат сядзеў побач зь нябожчыкам, жаваў хлеб і думаў. Мабыць, найперш трэба дроваў - тых, ля вогнішча, пасъля залевы засталося мала. І ён, зьеўшы хлеб, паплёўся ў лес. Нешта сабраў і прынёс. Пасъля пачаў ладзіць цяпельца. Ён ня ўмей карыстацца «кацюшай» і пазыбіваў пальцы, пакуль запаліў шкуматок. Далей таксама было не лягчэй - ад дымлівага шкуматка распаліць кавалак сухога моху. Ён усё дзьмуў і

дзьмуў, пакуль зусім не закружылася галава і ён стаў, бы п'яны. Трохі спачыў і зноў дзьмуў.

Можа, праз гадзіну ці болей учараашняе каstryшча ажыло, у вечаровай ціхманасыці над рэчкай зноў пацягнуўся ўгару хвост дыму. Сыпяшаючыся, ён падклаў болей паліва - будзе гарэць. Галоўнае было зроблена - яны здабылі агонь. То была б агульная радасыць, якую цяпер меў адзін. І яна менела напала віну. Такая была тутэйшая арыфмэтыка. Арыфмэтыка сабачага жыцця...

Пакуль гарэў ладны касыцёр, напальваў вуголье, салдат падышоў да бамжа. Што было рабіць? Наесыціся бульбы і матаць адсюль? Ды - куды? Гэтае нязбыўнае пытаныне, бы праклён, вісела над ім паўгода, і ён не знаходзіў на яго адказу. Можа, яго наогул не існавала - адказу, а ён, дурань, яго шукаў. Інакш бы ён не апынуўся ў зоне, а знайшоў бы якое іншае месца. Але ці было яно, тое іншае месца? Во і бамж апынуўся менавіта тут - ужо ці не звяла іх разам фатальная агульнасыць лёсаў? Але якая ў іх магла быць агульнасыць? Рознасыці - гэта так, колькі заўгодна. А агульнасыці?.. Аднак жа нешта было, інакш бы яны не апынуліся разам.

Дык што ж - і канец іхны аднолькавы?

Гэткія думкі палохалі, як было зь імі згадзіцца? Салдат зdryganuўся і перастаў думаць пра тое. Лепш было наогул ня думаць. Калі б тое было магчымым...

Сонца зусім скавалася за борам. Увесь бераг рэчкі і хмызьняк на баку зарэчча патаналі ў засені, у якой патроху расплываўся шызы дым кастра. Толькі бязвоблачнае неба над лесам раскашавала-купалася ў разывітальным сонечным звязыні - там гралі шчаслівыя бомы, якія не дасягалі зямлі. На зямлі ўладарылі бомы хайтураў.

Нарэшце салдат паклаў у вуголье дзясятак бульбінаў, старанна загарнуў іх у прысак. Хай пякуцца. А сам падышоў да нерухомага цела бамжа. Што зь ім рабіць? Мусіць жа, трэба было яго пахаваць? Але ні рыдлёўкі, ні нават здатнага для такой патрэбы нажа ў іх не было. Салдат узълез на абрыв і выламаў зь ляшчыны тоўстую палку. Канешне, лепей было б пахаваць на абрыве, збоч ад іхнага начнога лежбішча, але

палкай там не ўкапаеш. Там дзерніна і хвойныя карані... І ён пачаў капаць у пяску, пад абрывам, побач зь целам нябожчыка. Тут было лягчэй, ён калупаў палкай і жменямі выграбаў пясок. Праз гадзіну атрымалася ямка, - мелкаватая, праўда, і нязgrabная. Як і бамжова жыцьцё, падумаў салдат. Якое жыцьцё, такое й пахаванье. Ды і ўсё жыцьцё ёсьць, мусіць, заробкі на паховіны, не на што іншае. А некаторыя думаюць - на кар'еру. Кожная кар'ера во -канчаецца ямай. Дык ці варта так дбаць пра яе? Пра кар'еру або пра яму - салдат ужо дадумаць ня мог. Ён аж спалохайся ад думкі: а ці будзе каму пахаваць яго?

Можа, ня трэба было хавацца, уцякаць, можа, лепш, каб яго знайшлі. Вядома, і пакаралі. Чорт яго ведае, што ў жыцьці лепш, а што горш. Ён ці не з маленства хацеў пайсыці ў армію, з кніжак і кіно яму падабалася ўсё вайсковае - зброя, абмундзіроўка, тэхніка. Ён нават прагнou ѿ абараняць радзіму і прытым праявіць геройства. Ён радаваўся, як у ваенкамаце яго прызначылі ў ракетныя войскі, і ня думаў, што гэтая радасць хутка вылезе яму бокам. Давялося пачарнець з гора - ня радуйся раней часу, дурань.

Ён не хацеў жыць брыдка, прагнou сумленыня і чысьціні. Атрымалася ўсё наадварот. Дык што ж яму - гінуць цяпер у свае дзевяятнаццаць гадоў?

Задумаўшыся, ён не адразу заўважыў, як побач паявілася птушачка - маленькая вяртлявая трасягузка з доўгім хвосьцікам. Немаведама адкуль узяўшыся тут, яна бесклапотна паскакала па пяску, штосыці там клюнула, азірнулася на адзінокага, прыбітага горам чалавека ля вогнішча і нібыта ціхенъка піскнула.

- Плісачка! - прашаптаў ён зь нечаканай пяшчотай, адразу ўспомніўшы слова, якім у вёсцы клікалі гэтых птушак. Але птушка адразу пырхнула ўгару ды імкліва адляцела за рэчку. Нашто яна тут, па чыю душу прылягала? - растрыгожана думаў салдат, крануты нечаканым паяўленынем птушкі.

Тым часам, мабыць, съпякліся бульбіны.

Салдат выграб з прысаю крайнюю, трохі абцёр яе аб штаны і спрабаваў адкусіць. Але чамусыці ня здолеў - абпякло ўроце і спазма здушыла горла. Тады ён памкнуўся друпі раз, і другі раз нічога ня выйшла. Штосьці сталася зъ ягоным горлам ці страўнікам - тыя не прымалі ежы. Пачало мкнуць на ваніты, і ён выпусыціў бульбіну. Хлопец не на жарты спаложаўся - ён ня мог есьці. Затое мацнелі ваніты, разы два з горла лінула ледзьве не на касыцёр. Ад нутраных сутаргаў у яго выварочвала страўнік - так было кепска. Нізка скіліўшыся над долам, ён сядзеў ля прытухлага вогнішча ўжо бяз жаднай увагі да бульбы. Ён чакаў, калі ягоныя пакуты скончацца. Але пакуты не канчаліся - пакуты, здаецца, мацнелі.

Так доўжылася нямала часу, пачаў затухаць касыцёр. У цемрыве ночы зводдаль цьмяна блішчэла вадзянная пляма затокі. Побач, трохі асьветлены рэштай вагню, ляжаў скалелы нябожчык. Мабыць, трэба было падкласці палак у вогнішча, ды салдату было не да таго. Ён зрабіўся абыякавы да вагню, пра які нядайна яшчэ гэтак дбаў. Прыйшла чарга дбаць пра сябе.

Трохі, аднак, саўладаўшы зъ немаччу, ён устаў, падняў ацежалелае нежывое цела і зваліў яго ў яму. Загарнуць пяском не пасьпей - зноў падступілі ваніты. Тады ён аблёг долу побач і думаў, што, мабыць, тут і сканае таксама. Сканаць тут разам, можа, было б і няблага... Побач марудна паміраў касыцярок, у цемры на краях вогнішча яшчэ варушыліся-міргалі дробныя агенъчыкі. Спакваля і тыя атухлі...

Ачнуўся глыбкай ноччу - яму й зусім стала блага. Толькі пасьпей сесыці на съцюдзённым пяску, як зноў скалануўся ад ванітаў. Ванітаваць даўно ўжо не было чым, але ўсё роўна яго ірвала знутры, - здаецца, ірвала з вантробаў. Ён не разумеў чаму, і то крыху паднімаўся, то зноў аблягаў долу. Між пакутных сутаргаў трохі забываўся ў зынямозе, каб неўзабаве прахапіцца зноў і зноў надрываша ў ванітах. Здаецца, ужо зусім апусьцеў страўнік і ўсе вантробы, а нясыцерпная гарката не пераставала імкнуць з горла, сутаргі не спыняліся. І яму здавалася, што лепей сканаць, чым так пакутваць.

Можа, пад ранак трохі заснуў.

Прачнуўся, як ужо раззвіднела, сеў, пачаў выціраць запэцканае падбародзьдзе, грудзі. І тады на пальцах убачыў кроў - як і ўчора ў бамжа. Зъ ягонага рота таксама ішла кроў. Значыцца, і яго неўзабаве чакае тое ж.

Але ж ён не хацеў паміраць...

Ён з натугай устаў і, хістаючыся, пайшоў берагам прэч. Прэч ад гэтай затокі, ад вогнішча, ад незакапанай магілы. Яму трэба было дабрысьці да броду.

Мабыць, новая мэта надала нейкай сілы - хістка, няўпэўнена, аслабела ён адолеў, аднак, немалы кавалак шляху па лесе. Але і выдыходзя даشчэнту. Упаў у падлеску, сярод арабінавага маладняку, доўга ляжаў. Сьвядомасць яго затуманілася, часам ён пераставаў разумець, хто ён і дзе знаходзіцца. Але не надоўга. Усё ж ён прымушаў сябе ўстаць і йсьці. Яму вельмі трэба было дайсьці да броду.

- Людзі-і-і-і, людзі-і-і-і, - намагаўся ён крыкнуць, але зъ ягоных вуснаў зълятаў толькі шэпт. Ніхто нідзе не адгукваўся. Ды і нідзе не было нікога. Не было нават ваўка. На момант успомніўшы дахадзягу, салдат прамовіў у думках: дзе ты, браток па няшчасці? Воўк ты мой, воўча... Хадзі, можа, паратуемся разам...

Пачала дужа дакучаць смага - хацелася піць. Ды рака й балота засталіся ззаду, у бары вады не было. Ён разумеў гэта і трываў. Ён толькі ішоў. Ад дрэва да дрэва, ад хвоі да хвоі. Аднак усё выразней стаў адчуваць, што ня дойдзе.

Але няўжо сапраўды ня дойдзе?

Спалох трохі надаў сілы. Але няшмат. Аслабела пратупаўшы дзясятак кроکаў, падаў на дол, ляжаў. Нашто ж усё так атрымалася, чаму? - гучала ў ім недаўменнае пытаныне. Усё тое ж пытаныне без адказу. Хто загубіў ягонае жыщыцё? И чаму? А можа, гэтак з самага пачатку наканавана лёсам? Тады ён не вінаваты. Сам ён ужо бясьсільны што-небудзь у ім зъмяніць.

Устаючы, ён кідаў кароткія позіркі па бакох - думаў, мо дзе ўбачыць людзей. Каб крыкнуць. Ды людзей не было. Не было і ваўка. Салдат застаўся зусім адзін у гэтым прыгожым і страшным лесе.

Стала чамусыці цёмна. Можа, настала ноч? Значыць, ён так і не дапяў да выратоўчага броду, ня выбраўся з гібелнай ямы. Цемра навалілася на лес, на салдата, і ён ужо не разумеў, у які бок ісьці. І ці ісьці наогул? Сілы ў яго не было нават устаць...

Вуасаары, 1998 г.

© Інтэрнэт-версія: Камунікат.org, 2011 год
© PDF: Камунікат.org, 2011 год